

Sønderjyllands mønthistorie til 1864

af JØRGEN STEEN JENSEN

Året 2002 danner epoke i europæisk mønt- og pengehistorie. Den nye fællesvaluta Euroen blev sat i omløb, og pengestrømmene begyndte at løbe på en ny måde over grænserne. I et sådant skilleår kan der være grund til at se tilbage. Også Sønderjylland har sin brogede mønthistorie. Lederen af Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Nationalmuseet, overinspektør Jørgen Steen Jensen, fortæller her om møntforholdene i Slesvig og Holsten frem til 1864 – dels i alment overblik, dels med beskrivelse af markante mønter fra hele perioden frem til 1864.

Mønthistorien i overblik

Sønderjyllands mønthistorie er på en måde en genspejling af landsdelens historie. Man lægger ud med at få den ældste sikre udmøntning i det historiske Danmark, nemlig Hedeby-mønterne, hvis prægning dateres fra begyndelsen af 800-tallet til sent i 900-tallet. Derefter får man regulære danske mønter fra 1000-tallet (med sikkerhed fra 1040'erne) til ind i 1300-tallet, hvor det gamle danske møntvæsen bryder sammen.

Dette sker under landets opløsning efter Christopher 2.s død 1332, og efter alt at dømme kan de sønderjyske hertuger – måske af statsretslige grunde – ikke opretholde den traditionelle udmøntning. I modsætning til Skåne, hvor den svenske kong Magnus Eriksson (Smek), der var valgt som konge af Skåne, fortsatte udmøntningen dér.

Når der sidst i 1300-tallet præges mønt i Flensborg, er det efter nordtysk mønster, hvide og fjerdedelshvide (eller penninge). Først i begyndelsen af 1500-tallet sker der i hertugdømmet Gottorp en større udmøntning under hertug Frederik, senere valgt som kong Frederik 1.

I mellemtiden var der sket det afgørende, at det slesvig-holstenske ridderskab som følge af dets privilegier i Ribe 1460 fra Christian 1., dansk-norsk konge og slesvig-holstensk hertug, havde fået gennemført, at det var lybsk møntregning, der skulle være gældende både i

Slesvig og Holsten – og derved forblev det lige til efter krigen 1848-50. Man *regnede* i mark lybsk (som normalt var det dobbelte af en mark i danske penge), men man *betalte* i hvert fald i senmiddelalderen og i 1500-tallet ofte med hamburgske mønter. Forholdet var det, at Hamburg og Lübeck siden midten af 1200-tallet (1255) var i en møntunion, men at Hamburg i lange perioder havde den største møntproduktion.

Det bør nævnes, at Ribe og Ribe-egnen (Ribe herred) til og med Valdemarstiden regnedes for at høre med til Sønderjylland. Men det vigtige befæstningsanlæg Riberhus, og byen, som var centrum for dansk handel mod vest og sydvest (England og Frisland), hørte derefter til Kongeriget, og på et tidspunkt får dette også mønthistoriske følger. Da der i Ribe omkring 1370 præges en hvid, ligesom i Flensborg, markerer man det i Ribe med en selvbevidst indskrift (på latin) »Ribe mønt« (på møntens ene side) og »en by i kongeriget« (på møntens anden side). Grænsen gik altså nu syd for Ribe.

Efter Reformationen, da Christian 3. sidder fast i sadlen som dansk konge og hertug i Slesvig og Holsten, skal Hertugdømmerne efter tysk skik deles mellem ham og hans brødre. Det sker i 1544, og det på langt sigt væsentligste bliver, at Adolf bliver hertug af Gottorp, dvs. han får landsdelens gamle hovedby Slesvig med slottet Gottorp og et område over mod Vadehavet med Husum. Desuden får Adolf bl.a. Aabenraa amt samt passende dele af Holsten.

Også Christian 3. får egne områder i Hertugdømmerne, og i første omgang bliver der indrettet et møntsted i Flensborg 1544. Møntstedet er aktivt til 1571, men produktionen er næppe særligt omfattende. Men da Christian 4. i 1619 indretter et møntsted i sin nye by Glückstadt ved Elben og sætter driften under ledelse af den meget erfarne, oprindeligt portugisiske jøde Albert Dionis, bliver der tale om meget store udmøntninger. Glückstadt er i resten af 1600-tallet fortsat et vigtigt møntsted.

I 1700-tallet opstår der flere gange behov for møntprægning i den sydlige del af Hertugdømmerne, først i Rendsborg efter Den store nordiske krig omkring 1720. Siden bliver der indrettet en mønt på slottet Rethwisch i Holsten (aktiv 1768-69) og endelig bliver der oprettet en mønt i Altona ved Elben 1771. Her er en meget omfattende produktion, som også omfatter prægning for det nærliggende Hamburg, hvis møntprægning blev ødelagt ved bybranden 1843. I forbindelse med den oprækkende krise omkring Hertugdømmerne (som

endte med krigen 1864 og freden i Wien) lukkede den danske stat mønten i Altona 1863.

Forinden havde man dog været igennem den turbulente periode under Treårskrigen, hvor slesvig-holstenerne på mønten i Altona havde præget egne små skillemønter. Under den påfølgende danske reaktion i 1850'erne indførte man 1854 ved lov et ændret navn på de i hertugdømmerne forhadte rigsbankmønter. De blev i stedet kaldt rigsmønt. Man søgte også ved en storstilet inddragelse at få saneret hertugdømmernes noget brogede pengevæsen, hvor både danske og nordtyske mønter («kurant») langt tilbage fra 1700-tallet stadig spillede en væsentlig rolle.

Egne pengesedler fik Hertugdømmerne først, da der i 1788 blev oprettet en speciebank i Altona. Dens sedler cirkulerede indtil slutningen af Napoleonskrigene, periodevis også sammen med andre, af krigsforholdene fremkaldte udstedelser af pengesedler. Da Hertugdømmerne tiltænkte at dele skæbne med Danmark-Norge i forbindelse med Statsbankerotten 1813 og oprettelsen af en Rigsbank med rigsbankdalersedler, vakte det en voldsom modvilje, og efter nogle måneder fik man i Hertugdømmerne lov til at vende tilbage til den gamle slesvig-holstenske kurantmønt. I 1840'erne prægede Christian 8. rigsbankdalere, hvor der udtrykkeligt også stod »30 Schill. Courant«, så man slet ikke behøvede at tage det grimme ord »rigsbankdaler« i sin mund.

I 1844 oprettedes i Flensborg efter megen debat en filial af Nationalbanken. Dens kontante kassebeholdning bestod af ca. 460.000 rigsbankdaler, hovedsagelig bestående af sølv mønt – de vejede ca. $6\frac{2}{3}$ ton! En ganske betydelig transport af klingende mønt må her være foregået, formentlig med skib fra København. Nationalbankfilialen har utvivlsomt medvirket til at knytte Sønderjylland og Slesvig nærmere til København. Filialen overlevede – mere eller mindre velfungerende – alle omskiftelser, indtil de tyske politiske forhold medførte, at Nationalbanken lukkede den så sent som 1939.

Mens den kongelige udmøntning som sagt koncentrerer sig i Holsten, ser det anderledes ud med den gottorpske udmøntning. Efter en meget begrænset udmøntning under hertug Adolf blev det hans yngste søn, Johan Adolf (hertug 1590-1616), som i 1593 begyndte en udmøntning. Oprindeligt var det mest det mere spekulative – og måske også prestigebetonede – der faldt i øjnene. Et par hamborgske møntmestre fik lov at præge de store og tunge guldmønter, portugølserne.

Der var nemlig en del fortjeneste forbundet med at fremstille dem og sætte dem i omløb. Siden blev det andre møntsorter, især dobbeltskillinge og dalere, det kom til at dreje sig om. Den gottorpske udmøntning fortsætter under efterkommerne Frederik 3., Christian Albrecht og Frederik 4. samt endelig under Carl Frederik. Udmøntningen har periodevis et betydeligt omfang, således udmøntningen af 3-penninge lybsk, kaldet dytgen i de to midterste fjerdedele af 1600-tallet, og mange af de gottorpske mønter spredtes langt op i Nørrejylland.

Endelig må det anføres, at uanset der i Slesvig egentlig ikke var nogen kongelig udmøntning efter 1571, så var der dog i nogle år en ganske omfattende udmøntning hos Hans den Yngre, Frederik 2.s bror og Christian 4.s fætter, som var blevet 'afdelte' med et hertugdømme, hvis hovedstad var Sønderborg, og i øvrigt omfattede Ærø, Als, Sundevad og Glücksborg samt nogle holstenske godser. Møntvirksomheden koncentrerer sig i hertugens sidste leveår omkring 1620 og fortsætter i nogle år under hans ældste søn, Alexander.

Sammenfattende kan det siges, at Sønderjyllands møntforhold afspejler de historiske forhold. Møntvæsenet var oprindeligt helt indrettet efter dansk mønster, men det gik i senmiddelalderen, specielt efter Ridderskabets privilegier i Ribe 1460, over til at følge møntregningen i Hamburg og Lübeck med flere nordtyske byer.

Men det bør nok tilføjes, at der mangler moderne, mere dybtgående studier i området, specielt gottorpernes udmøntning. Standardværket over de gottorpske mønter er kataloget over den tyske stor-samler Christian Langes samling. Det store og statelige to-bindsværk i kvartformat med 87 tavler i lystryk er forsynet med talrige historiske oplysninger, som skyldes arkivsekretær Fr. West på Rigsarkivet, men det udkom lige før 1. verdenskrig. Den mønthistorisk relevante del af det store gottorper-arkiv på landsarkivet i Slesvig er vistnok stort set ubenyttet. – Det seneste bidrag til litteraturen er et dansk katalog over udmøntningerne, nyttigt, men helt uden præntioner af nogen art.

For de middelalderlige udmøntningers vedkommende og for de kongerigske områder ser det lidt anderledes ud. De fleste standardværker over danske og sønderjyske middelaldermønter er nærmest uhyggeligt gamle, men en undtagelse er den svenske forsker Brita Malmers monografi over Hedeby-udmøntningerne. Desuden findes der ikke helt få detailstudier, som kaster lys over forhold der kan have betydning også for alment historisk interesserede. Vi skal i det følgende vende tilbage til nogle af disse forhold.

For de kongelige udmøntningers vedkommende, så er de taget med i de almindelige standardværker, både Julius Wilckes monografier og Holger Hedes møntværk, der på mange måder stadigvæk er normgivende. Et enkelt lille område, hertugerne af Sønderborgs udmøntning i begyndelsen af 1600-tallet, blev genstand for en lille monografi (ved undertegnede) for en menneskealder siden.

Det kan være rigtigt at afslutte denne korte oversigt med at anføre nogle af de vigtigste møntsamlinger med sønderjyske og slesvig-holstenske mønter, som foreligger.

Forfatteren til disse linjer er leder af Danmarks nationale møntsamling, *Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, Nationalmuseet. Den er opbygget gennem århundreder, siden 1600-tallet, og repræsenterer på mange punkter, også indenfor Sønderjyllands numismatik, det ypperste, det er muligt at nå frem til. Med afgørende støtte fra Selskabet Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings Vener har det i de senere år været muligt at supplere specielt den gottorpske samling. Formentlig har vi her hovedsamlingen for hele det slesvig-holstenske område. – Et vigtigt supplement foreligger på Frederiksborg slot, hvor den private L. E. Bruuns samling opbevares. Efter Bruuns testamente og fundats for samlingen er den indtil 2023 en reserve for den statslige samling (i tilfælde af brand eller anden ødelæggelse), hvorefter den overgår til L. E. Bruuns arvinger, som skal sælge den på offentlig auktion i København. Der foreligger et detaljeret katalog over den berømte samling.

I Sønderjylland er der på *Sønderborg slot* opbygget en fin samling siden 1960'erne. Dens oprettelse skyldes et initiativ blandt andet fra Olav Bonefeld (1910-89). Samlingen er udstillet i et smukt rum på slottets 2. sal.

Syd for den dansk-tyske grænse findes der en god samling i *Bymuseet i Flensborg*, den bygger i ikke uvæsentlig grad på bagermester Jes Brodersens samling, erhvervet 1930. I Slesvig findes på *Gottorp slot Landsmuseets samling*, som først og fremmest består af arkæologiske fund, mens *Landsbiblioteket i Kiel* har dele af Christian Langes ovennævnte samling, for så vidt de blev reddet uskadt gennem 2. verdenskrig og hændelserne efter Tysklands betingelsesløse kapitulation i 1945. En betydelig privatsamling, der tilhørte bankier Wilhelm Ahlmann, er nu indgået i Deutsche Bank.

Mønter fra Sønderjylland og Slesvig-Holsten findes naturligvis rundt omkring i de store nationale møntsamlinger og i de tyske lands-

museer. Måske kan der være særlig grund til at nævne *Eremitagens møntsamling i Sankt Petersborg*, der fik et væsentligt tilskud af gottorpske mønter, da tsaren erhvervede den russiske storsamler Jakob Reichels mønter efter hans død 1856. Reichels samling blev opbygget med støtte mange steder fra, herunder også fra den berømte danske numismatiker Christian Jürgensen Thomsen. Han gjorde ofte sin gode bekendt Reichel opmærksom på, at gottorperne var tsardynastiets stamfædre. Og faktisk var Nikolaj I sønnesøn af en så fremtrædende person som Katharina den Store. Men tsar Nikolaj var – og det var nok en omstændighed, der gerne blev 'glemt' – også sønnesøn af Katharinas tidligt afdøde mand, tsar Peter 3., der dog mest af alt opfattede sig selv som hertug af Gottorp. Det var han utvivlsomt, men de konsekvenser han drog af sin titel var medvirkende til, at han i 1762 relativt diskret blev hjulpet over i en anden verden.

Til slut skal det nævnes, at vel er professionelle forskere vigtige, og vel er offentlige samlinger afgørende for den kollektive erindrings videre liv. Men uden private samlinger, som lagde grunden, var vi ikke kommet så langt. Flere privatsamlere har været nævnt ovenfor, og nogle af dem vender vi senere tilbage til. Men den omstændighed, at der løbende på det internationale marked fremkommer væsentlige, undertiden næsten ukendte mønter fra Slesvig og Holsten viser, at der stadigvæk findes betydelige samlinger.

I den professionelle verden, hvor undertegnede til daglig færdes, har vi meget samarbejde med de organiserede møntsamlere, altså de numismatiske foreninger. I denne sammenhæng er det naturligt dels at nævne Dansk Numismatisk Forening, hvorfra der måske en dag vil komme et af de ovenfor efterlyste værker om Sønderjyllands mønthistorie. Men også den mere lokale, i øvrigt grænseoverskridende Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig må anføres. Foreningen har sin egen profil blandt de lokale danske numismatiske foreninger, og fra Nationalmuseet kan man vel også sige, at en gammel tradition med et nært forskningsmæssigt samarbejde til grænselandet her er søgt opretholdt.

Mønthistorien i eksempler

1. Hus-mønten, en af 800-tallets Hedeby-mønter

Numismatisk forskning er international. For en menneskealder siden fremlagde den svenske numismatiker og arkæolog, Brita Malmer, et meget stort genstandsmateriale, bestående af samtlige kendte nordiske udmøntninger fra 800- og hovedparten af 900-tallet. Hun kunne ved analyse af fundene gøre det sandsynligt, at de ældste møntgrupper måtte være præget i området mellem Elben og Sydjylland. Det ville derfor være naturligt at pege på Hedeby, som et rimeligt bud på et møntsted – det var et væsentligt fremskridt i forskningen, da man tidligere havde måttet regne med den mulighed, at Birka, en berømt vikingetids handelsplads i Mälardalen, kunne være møntstedet. I de senere år har Ribe været inde i billedet som et muligt møntsted for enkelte af de tidlige udmøntninger, men det er stadigvæk Hedeby, der står som det centrale møntsted.

I motiverne på udmøntningerne fra Hedeby indgår efterligninger af Karl den Stores mønter fra Dorestad i Nederlandene, i dag en lille lokalitet, ikke langt fra grænsen til Belgien, men hvor der i vikingetiden var en vigtig handelsplads. En del af Hedeby-mønterne har på forsiderne den latinske navneform for Karl, Carolus, men i en fri gengivelse, tidligere kaldt 'primitiv', i dag snarere opfattet som 'kunstnerisk' bearbejdning. Bagsiden har andre motiver, som to haner, skib eller et hus. Disse motiver kan, ret tolkede, give værdifulde bidrag til Vikingetidens forestillingsverden. Det er jo ikke fordi vi ligefrem svømmer i samtidige nordiske illustrationer til Vikingetiden.

Det var noget af en begivenhed, da der ved arkæologiske undersøgelser i 1980 i havnen ved Slien ud for Hedeby fremkom en lille møntklump. Den blev med konserveringsfaglig bistand adskilt og konserveret – resultatet var syv nye Hedeby-mønter af hus-typen samt en enkelt mønt, præget under Karl den Stores søn og efterfølger, Ludvig den Fromme. Mønterne af hus-typen var præget med fem forskellige stempler, et af dem kendtes i forvejen fra et ældre fund – det hidtil eneste kendte eksemplar af denne type. Den efter forholdene store spredning af stemplerne viser, at der har været tale om en ret betydelig udmøntning, foretaget ikke blot af prestigemæssige grunde, men også for at fylde et virkeligt møntmæssigt formål. Derfor kan man roligt kalde fundet for opsigtsvækkende. Mønterne har – udover at

Nordiske tegninger af vikingetidshuse er uhyre sjældne. Det var derfor noget af en sensation, da der i havnen i Hedeby for en snes år siden blev fundet en lille portion mønter fra begyndelsen af 800-tallet. Mønternes ene side havde en fremstilling af tidens huse, med diverse gavldekorationer. Tidligere kendtes der kun en enkelt af disse mønter, nu var der pludselig flere forskellige stempelpræg at betragte og sammenligne, når man ville søge at få et begreb om udseendet på vikingetidens huse. Mønternes diameter er ca. 20 mm. Gengivet efter Hikuin 11, 1985.

være benyttet til skat og told – givetvis også været brugt til det vi i dag anser for det primære formål, køb og salg.

Hus-motivet gengiver i forenklet og sammentrukket form en vikingetids husmodel. Huset, hvis tag er skraveret (måske fordi det er dækket med tørv?), er opbygget af lodrette vægstolper og støttes yderst af skråtstillede stolper. Rummet mellem de to stolperækker

kan have været udfyldt med tørv. Mens beskrivelsen til nu nærmest forudsætter, at vi står ud for en af husets kortsider, altså husets ender, så må døråbningen, der er tydeligt angivet, nærmest forudsætte, at vi står ud for en langside, for det var her tidens store langhuse, så vidt vi ved, havde deres døre. Endelig er taget dekoreret med et par sammenrullede drager eller slanger, og tagåsen afsluttes med stort, tydeligt hoved. Disse dekorative elementer findes normalt ikke ved udgravninger af langhuse, de går jo til ved en brand uden at efterlade sig spor, og ved en nedrivning vil de vel blive fjernet. Men møntbillederne antyder de dekorationer, som kan have været kendetegn på de enkelte huse og som – udover selve husenes størrelse – kan have givet ejerne, eller beboerne, prestige.

Det lille fund af 'billedrige' mønter (for nu at benytte en af Brita Malmers definitioner) bidrager således ikke blot til vor forståelse af 800-tallets økonomiske historie, men også til tidens kulturhistorie.

2. Hedeby og Hellig Olav

Som nævnt ovenfor, så var Hedeby et af de steder, hvor man med al rimelig sikkerhed kan formode, at der blev slået mønt helt tilbage fra 800-tallet. Men vi har ingen møntindskrifter fra dette tidlige tidspunkt. Et par hundrede år senere, under Knud den Store, har vi danske mønter, hvis indskrifter angiver, at de er præget i for eksempel Lund, Roskilde, Slagelse og Viborg. Men vi skal helt op til Magnus den Gode (1042-47), før vi får en mønt, hvis indskrift fortæller, at den er fra Hedeby. Og hvad var så navnet på Hedeby for tusind år siden? EIDEBIINI, såmænd. Sådan valgte møntprægeren Joli eller Jule i hvert fald at gengive navnet på møntstemplet. Mønterne er i øvrigt mærkelige, en bærer et kongeportræt, hvor Magnus' titel angives som REX NAR, utvivlsomt konge af Norge («Rex Narvegiae», eller mere korrekt »Norvegiae»). Det må være en lapsus, for uanset at Magnus var konge af Norge, var det i hans egenskab af dansk konge, at han slog mønt i Hedeby. En anden af mønterne har en ejendommelig figur, en slags hoved siddende ovenpå en spand! Sådan har Magnus den Gode helt sikkert aldrig set ud, men her har man ladet sig inspirere af byzantinske udmøntninger. I dag har vi nok mere sans for sådan billedleg end man havde for hundrede år siden, da de klassiske møntkataloger blev skrevet, dog ser vi fortsat

Forsiderne af to Hedeby-mønter fra 1040'rne med Olav den Helliges portræt. Den norske helgenkonge, der faldt ved Stiklestad 1030, kan genkendes på sit helgenattribut, tømmerøksen. Mønten til venstre må anses for at gengive et af de ældste portrætter af Hellig Olav. Mønternes originale diameter er 17 mm, metallet er sølv og vægten er ca. $\frac{3}{4}$ gram. Gengivet efter Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseet 1995.

ret alvorligt på vore gældende mønters udformning – de hører nemlig med til statssymbolerne.

Magnus den Gode var en ung mand, der kom på den danske trone efter Knud den Store og hans søn, Hardeknud. Det har, meget muligt, talt til hans fordel, at han var søn af den norske helgenkonge, Olav. Olav var død en halv snes år før, i 1030, dræbt i slaget ved Stiklestad, men ryet om hans undergerninger havde allerede spredt sig. Og måske havde Magnus arvet noget af hans kraft?

Et par år efter hans tronbestigelse var en større vendisk hær på vej sydøstfra og op mod Danmark. Men den blev standset af kong Magnus og hans hær på Lyrskov Hede 1043. Vi har overleveret en dramatisk skildring i Snorre Sturlasons kongesagaer, hvordan Magnus om natten drømte, at han hørte klokken fra faderens kirke i Trondheim, og hvordan han blev lovet sejr, hvis bare han gik på korstog. Og under kampen var der flere af Magnus' mænd, som mente at se og høre Hellig Olav ...

Det blev altså en sejr, venderne blev standset, og det var ikke gennem Sønderjylland, at den slaviske indvandring gennem det næste hundrede år kom til at foregå. Det skete snarere via Sydhavsøerne, Lolland og Falster, men det er en helt anden historie.

Den berømte arkæolog Carl Johan Becker (1915-2001), mangeårig professor ved Københavns Universitet, har henledt opmærksomheden på en mønt, som må kunne opfattes som en erindringsmønt for sejren ved Lyrskov Hede. Hvis Becker har ret, og det mener undertegnede, så er det efter alt at dømme den ældste danske erindringsmønt overhovedet. Forsiden har en langhåret og vistnok skægget person – der kendes forskellige udformninger – med en form for hovedbeklædning, kappe og kjortel. Han har en korsstav på den ene side, og på den anden side har han helt tydeligt en økse. Det er Hellig Olavs martyrsymbol, det var netop med en økse han blev fældet i slaget ved Stiklestad, og øksen optræder stadig væk i Norges rigsvåben – her holdes den frem i en løftet løvepote. Øksen er vistnok det ældst brugte heraldiske kendetegn på vore breddegrader. Og bagsiderne på denne mønttype angiver at mønterne er præget af førnævnte Joli.

3. Norge i Slesvig

Vi har hørt, hvordan klokken fra Trondheim – under visse, meget specielle omstændigheder! – kunne høres på en afstand af mange hundrede kilometer helt til Slesvig. Men – spørg til side – der har altid været et særligt nært forhold mellem Norge og Sønderjylland.

Norges mønter fra ældre middelalder kom dog kun sjældent så langt omkring. Undtagelsen var den nordlige del af Danmark, Nordjylland, Nordsjælland og Halland, hvor de i 1100-tallet indgik som ikke ubetydelige dele i en række skattefund. Og så Slesvig by.

For en lille menneskealder siden foretog den kendte middelalderarkæolog Jens Vellew en arkæologisk undersøgelse og udgravning af rundkirken Skt. Michael i Slesvig by. De 91 fundmønter kom til bestemmelse på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, hvor undertegnede tog sig af sagen. Efter langvarige overvejelser og rådslagning med en god norsk kollega kom jeg til det resultat, at to af mønterne – den ene blot halveret – meget muligt var af norsk oprindelse og var fra slutningen af 1000-tallet. I dag er jeg måske knap så sikker.

Sikre er derimod nok snarere de norske mønter fra sent 1000-tal og tidligt 1100-tal, som nyligt blev publiceret af den slesvig-holstenske møntekspert, professor Gert Hatz. Fra udgravninger i Slesvig by i området Schild 1972 var der to norske mønter, hvoraf den ene med forbehold blev bestemt til at stamme fra Olaf Kyrre (1067-93), den anden kunne stamme fra Øysteins og Sigurd Jorsalfars tid (1103-30).

Blandt de tidlig middelalderlige norske mønter, der blev fundet ved udgravninger i Slesvig by, synes den afbildede at være den bedst bevarede. Indskriften kan dog desværre ikke læses. Forsidens kongeportræt i profil (t.v.) kunne minde om Magnus Barfod (1093-1103), mens bagsidens korsmotiv (t.h.) kunne bringe mønter fra faderen, Olav Kyrre (1067-93) i erindring. Mønten kan formentlig dateres til slutningen af 1000-tallet. Diameter ca. 17 mm. Gengivet efter Volker Vogel (udg.): Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 15 (2001).

Fra udgravninger i Plessenstrasse 1976 kom en af Harald Hårderådes senere mønter, måske præget i hans sidste tiår (c. 1055-65) og igen en Olav Kyrre mønt.

Hvad siger dog 4-5-6 norske mønter, fundet i en enkelt byudgravning? Jo, norske tidligtmiddelalderlige mønter kom ikke særlig vidt omkring i Europa. De findes som nævnt i nogle skattefund fra det sene tusindtal og 1100-tallet i Nordjylland m.v., de findes blandt samiske offerfund i Nordsverige, og de kendes fra et fund på Færøerne, men ellers kun i meget begrænset omfang (bortset fra en pilgrims tabte pung fundet i Vevey i Schweiz). Løsfund af norske mønter fra danske kirkegulve er yderst sjældne, fra det sene 1000-tal og tidlige 1100-tal er der i danske kirkegulvsfund i det højeste fundet en enkelt, dårligt bevaret og derfor med største forsigtighed bestemt mønt.

På denne baggrund får fundmønterne fra Slesvig øget interesse. De er et af de tidlige vidnesbyrd om en speciel søværts forbindelse fra Norge gennem de danske bæltter til Slesvig, en forbindelse, som på mange, mange områder varede til ind i 1800-tallet, hvis ikke endnu længere.

4. Udmøntningen i Slesvig i 12- og 1300-tallet (»Borgerkrigsmønterne«)

Efter Valdemar Sejrs død 1241 fik man et dansk møntvæsen, som på den ene side var højt udviklet og utvivlsomt pengepolitisk på højde med hvilket som helst andet nordeuropæisk møntvæsen – mønter blev brugt og de indgik i lange perioder som et væsentligt beskatningsgrundlag, idet møntherren tjente penge, utvivlsomt godt med penge, hver gang der blev sat en ny udmøntning i omløb og de gamle mønter skulle inddrages. Man kunne gradvis forringe sølvindholdet, og den gik også længe, og så kunne man for resten også af og til sørge for, at der blev givet lidt færre nye mønter tilbage, når der skulle ske indveksling af de gamle mønter. Det var en internationalt anerkendt beskatningsform i middelalderen, som man nu ved også må have været brugt i Danmark.

Vort problem er dog, at næsten alle de mønter, som blev udsendt på dansk område i perioden fra 1241 til ca. 1332 er uden ret mange indskrifter, undertiden er der et bogstav, som man ikke altid ved hvad man kan bruge til. Man bruger så mønternes fordeling på fund, og ordner fundene efter landsdele, ad denne vej kan en del erkendelse vindes, ikke mindst efter at vi i det sidste halve århundrede har fået så mange enkeltfundne mønter, først fra de danske kirkegulve, siden ved hjælp af folks brug af metaldetektorer. Men netop fra Sønderjylland hører vi i denne henseende ikke så meget, så vort materiale er noget spinkelt. Slesvig hørte entydigt hjemme i denne danske sammenhæng i 1200-1300-årene.

Men en gang imellem har vi enkelte mønter, hvor vi må sige, det her er en mønt, som er præget under medvirken af den sønderjyske hertug, enten fordi hans initialer står der, eller på grund af våbnet, eller af anden årsag, f.eks. fundstedet. Her skal vi koncentrere os om mønter, hvor indskrifter og motiv angiver hertugens andel i møntretten, det gælder således en mønt med et sværd på forsiden, omgivet af V og V, ét på hver side, det kan let opfattes som henvisende til hertug Valdemar (1272-1312). Det samme gælder et par mønter, hvor det er hertugtitlen (på latin DUX), som benyttes i indskriften. En mønt har på forsiden et sværd meget beslægtet med ovennævnte, men i stedet for navnet et det indrammet af D og X, unægtelig en meget enkel måde at angive en titel på. Endelig har en af de sene mønter på forsiden nederst et »v«, hvorover en lidt vanskelig bestemmelig

Blandt de mange mønter, de sønderjyske hertuger lod præge i 12- og 1300-tallet er udvalgt tre stykker som særligt tydelige. Øverst forsiderne, nederst bagsiderne. Den første og den sidste har på forsiden bogstavet »V«, der givetvis er en forkortelse for møntherren, hertug Valdemar. Det er formentlig den hertug Valdemar, som regerede 1272-1312. Den midterste har på forsiden et kors, i hvis vinkler er anført hertugbetegnelsen på latin, et bogstav i hver vinkel D V X (latin dux). Tilsvarende har man mønter fra kongeriget med REX, konge. (Fotografier 1:1) Den største mønt har en diameter på 18 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng. Nationalmuseet.

figur, som med lidt god vilje kan opfattes som en slags hertugkrone. Med andre ord, også her hertug Valdemar, og formentlig den samme Valdemar, som optræder ovenfor. Efter alt at dømme en dygtig politiker, der fik bragt sit lille hertugdømme frelst gennem en politisk vanskelig og ganske urolig tid (mordet på Erik Glipping, de fredløse »kongemordere«, marsk Stig på Hjelm, den norske konge, der ligesom hertugen selv anså sig for arveberettiget til den danske krone). Jo, der var nok at se til, herunder også at opretholde et formentlig ganske indtægtsgivende møntvæsen, som imidlertid i bund og grund var afhængig af den øverste møntherre, dvs. den danske konges vilje og bestemmelser.

Fra hertugdømmet Sønderjylland, dagens Sydslesvig, stammer et af de senest fremkomne skattefund med slesvigske »borgerkrigsmønter«, 766 i tallet, der formentlig er gemt hen i årene omkring 1330. Den lille skat blev fundet 1984 og indgik til Landsmuseet på Gottorp. Den er omhyggeligt bearbejdet og senere udgivet af landet Slesvig-Holstens numismatiske ekspert, dr. Ralf Wiechmann.

5. Flensborg- og Ribe-mønt omkring 1380

Blandt historiens konstanter er også den, at ethvert møntsystem har sin tid. Før eller siden vil det blive udhulet af inflation, og derefter

afløses det af et nyt møntsystem. Således gik det også i 1300-tallets anden halvdel, hvor man blandt de nordtyske Hansestæder følte behov for en regulær tosidet sølvmønt, af størrelse og vægt nogenlunde som den gamle penning fra 1000-tallet. Nu hed mønten ganske vist witten (på dansk hvid), og den var af værdi som fire af de gamle penninge. Den blev første gang præget i Lübeck i 1365 og spredte sig snart til nabobyerne, Hamburg og Wismar. Men der var sat en økonomisk bølge i gang, en vendisk møntunion blev dannet i 1379, og den kom i praksis til at omfatte store dele af Nordtyskland. Også mindre byer, som på ingen måde hørte til blandt Hansestæderne, blev møntsteder. Det gælder først Kiel, siden også et par andre holstenske byer, endelig Flensborg og til sidst Ribe. Både Flensborg- og Ribeudmøntningen dateres til »måske at være sket før 1380«.

Flensborg-hviden har på forsiden et spidst skjold med de to slesvigske løver. Omskriften er »Moneta Holsascie«, dvs Holstens mønt, mens bagsiden har bynavnet »Civitas Flensburg« omkring mønttypens normale, korte kors med firpas i midten. Forklaringen på forsideindskriften »Holstens mønt« må jo være, at hviden er slået efter at greven af Holsten havde overtaget styret i Slesvig, måske ligger der en bevidst tvetydighed i indskriften, den kan også antyde, at mønten er slået efter holstensk møntfod.

Den anden mønt, Ribe-hviden, har på forsiden en liggende leopard med ansigtet vendt mod betragteren, mens bagsiden har et kors, i hvis fire vinkler der er et tilsvarende dyr. Et sådant motiv kendes fra den witten, der blev slået i Lüneburg, formentlig sidst i 1370'erne, og her har vi uden tvivl forlægget for Ribe-mønten.

Indskrifterne på mønten har historisk interesse. På bagsiden med de fire løver kan man læse »Moneta Ripens«, det er »Ribe mønt«, mens forsiden har to varianter, dels »Civitas in Regno«, dvs. »en by i Kongeriget«, dels »Civitas Rengni«, som betyder det samme, men formen »Rengni«, angiveligt genitiv af Regnum, kongerige, har som tredje bogstav indskudt et ekstra »n«. Man kunne forestille sig, at stemplet er skåret af en dansktalende, for hvem formen ...ng er en naturligere sammensætning end det latinske ...gn. Vi har stadigvæk mange ordformer, hvor bogstaverne ...ng indgår, f.eks. gang, ring, stang etc.

Det er dog ikke for at rette stil, at vi ser på mønten, men fordi selve indskriften bringer et interessant udsagn. Først og fremmest er der intet, som tyder på en kongelig mønt, faktisk er det efter alt at dømme

De to sølvmonter fra Flensburg og Ribe, kaldet hvid eller witten, er formentlig udmøntet før 1380. Øverst forsider, nederst bagsider. Flensborgmønten t.v. har Slesvigs to løver, men angiver samtidig at det er en holstensk mønt, måske fordi de holstenske grever efter 1375 var byens herrer. Ribe mønten t.h. har derimod en meget national indskrift, den angiver at Ribe er en by i Kongeriget – at kongeriget så var Danmark har alle møntens brugere så formodedes at vide. Denne Ribe-mønt er i enhver henseende højst usædvanlig. Den største mønt har en diameter på 19 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng. Nationalmuseet.

den eneste danske mønt, som decideret angiver, at den ikke er kongelig – uanset at møntprægningen er et kongeligt regale. Den angiver, at den er udstedt af byen Ribe, og man kan mene, at det har hængt sammen med, at en egentlig udmøntning i denne del af Danmark

ikke havde fundet sted siden Christopher 2.s død 1332. Hvordan det nu forholder sig med dette, så har Ribe her tiltaget sig en retting, som egentlig tilhørte kronen.

Men indskriften angiver endnu en ting, nemlig at byen Ribe lå i Kongeriget. Det har ikke været nogen selvfølge, for der var engang før midten af 1200-tallet, hvor Ribe regnedes for at høre til Sønderjylland, altså til Hertugdømmet. Efter den sidste sønderjyske hertug var død, var Sønderjylland på vej til at tilhøre de holstenske grever (som dansk len), og her skal udmøntningen nok betragtes som en statsretslig manifestation fra Ribes bystyre. Vi hører til Kongeriget, vi er ikke sønderjyder!

Strengt taget skulle en sådan mønt ikke med i en sønderjysk mønt-historie, men det forekommer mig, at den historiske sammenhæng, som ovenfor antydet, alligevel gør det rimeligt.

Ribe-hviden er en efterstræbt mønt, der kun sjældent fremkommer som jordfund, og der findes kun få i privat eje. Vi må regne med, at udmøntningen har været lille, dronning Margrete 1., der som formynders for sønnen Oluf omkring 1380 styrede landet, har nok på en diskret, men utvetydig måde tilkendegivet, at møntprägning var et kongeligt regale.

6. Frederik 1.s udmøntning i Husum

Efter at der i over hundrede år ikke har været præget mønt i Sønderjylland eller Slesvig sker der i 1514 omsider noget på feltet. Hertug Frederik af Gottorp, bror til den netop afdøde dansk-norske kong Hans og senere selv konge under navnet Frederik 1. lader indrette en mønt i sit yndlingsopholdssted, den vigtige handelsby Husum i Vestslesvig. Mønten indrettedes i »Herrehuset« på torvet, lige foran slottet. Møntmesteren hed Jørgen Drewes, og man formoder med god grund, at mønternes finhed ligger tæt op ad Hamburg og Lübecks tilsvarende mønter. Der blev præget mark, halvmark eller otteskilling og kvartmark eller fireskilling. Desuden også en toskilling (også kaldet dobbeltskilling), samt skilling og halvsilling (søsling). Mens dobbeltskillingen på forsiden har hertugens brystbillede og på bagsiden enten det oldenborgske eller det slesvigske våben, så er motivet på de større møntenheder mere ejendommeligt. Det er nemlig den hellige Andreas, hvis attribut og marterredskab, et X-formet kors, også er gengivet på mønten. Hvorfor netop dette motiv, og hertil hørende

Frederik 1.s store mønter fra den vestslesvigske by Husum er kunstneriske højdepunkter indenfor Senmiddelalderens nordiske udmøntning. Øverst forsider, nederst bagsider. I midten ses marken 1514 med apostlen Andreas, til venstre ses den såkaldte Husum-daler 1522, egentlig en sølvgylde med Frederik 1.s profilportræt. Til højre ses et unikt afslag i guld af samme mønt, det har i århundreder været i Den kongelige samling. Dets portræt rører en mesterhånd, måske har arkitekten Martin Bussert haft en finger med i spillet. De største mønter har en diameter på ca. 38 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

latinske indskrift, som i oversættelse lyder »Herren har elsket Andreas«, er valgt, har længe undret forskerne. Men, som den berømte møntforsker Georg Galster bemærkede, møntmesteren Jørgen Drewes bar dette helgennavn (Drewes=Andreas).

Udmøntningen har næppe været stor, de store værdier er sjældne, af marken kendes 11 eksemplarer, hvoraf ét på Sønderborg slot i udstillingen, af kvartmarken kun ét eneste eksemplar, som er i Skt. Petersborg. Kun dobbeltskillingen synes at være præget i noget større omfang, i hvert fald hvad årstallene angår, nemlig i 1514, 1518, 1520, 1522 samt uden år, men der kendes kun et enkelt eller få eksemplarer af hver type eller år, det samme gælder også de små møntenheder.

Man kan nok ikke helt se bort fra, at hertug Frederik har været fristet til at lade slå mønt i Husum af prestigemæssige grunde.

Det prestigemæssige har nok i endnu højere grad spillet en rolle nogle år senere, i 1522, hvor der, igen i Husum, prægedes en stor

tung sølv mønt, en sølvgylden, som af numismatikere ofte kaldes Husumdaleren. Der kendes i alt ti eksemplarer, hvoraf ét i udstillingen på Sønderborg slot. Forsiden har hertugens markante profilportræt. Han er ikklædt en tætsiddende dragt og har en tætsiddende, nærmest flettet hovedbeklædning. Ned langs kinden er der antydet bakkenbarter, det er Frederiks velkendte skipperskæg. Bagsiden har hertugens fulde våben, kronet af en hjelm. Desuden oplyses på latin, at det er ny sølv mønt, præget i Husum 1522.

Husumdaleren hører til blandt de kendteste nordiske mønter, bl.a. fordi det er første gang vi har et fyrsteportræt, som vi må antage er en helt naturtro gengivelse, men i kunstnerisk forfinelse. Det gælder helt specielt om et afslag i guldblik, som findes i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Motivmæssigt er Husumdalerens portræt meget tæt beslægtet med den såkaldte Ribenobel, som er bevaret i et unikt sølv eksemplar, men med smukt forgyldt portræt, ligeledes på Nationalmuseet.

Hvem mon var kunstner, hvem mon har lavet det forlæg, som stempelskæreren har benyttet? Vi er stadig i en periode, hvor vi ikke kender alle de kunstnere ved navn, som har været benyttet, enten ved hoffet eller andetsteds. I og for sig mest nærliggende er Martin Bussert, en stenhugger og bygmester, der fra 1523 var bosat i København, og som man tilskriver mange værker. Måske er grundlaget spinkelt, men i dette tilfælde har man dog en enkelt omstændighed – om ikke noget bindende bevis – der kunne tale for nævnte Bussert: Han erhverver møntbygningen i Husum nogle år efter at udmøntningen er ophørt, i 1529.

7. Frederik 1.s og Christian 3.s udmøntning på Gottorp

Tiden fra Christian 2.s fald og til Christian 3. får sig fast etableret var en uhyggelig periode. To gange måtte den mand, der var startet som hertug af Slesvig og Holsten, med våbenmagt vinde den krone, som han var blevet valgt til at bære. Det gjaldt for Frederik 1. efter onklen, Christian 2.s landflygtighed 1523, og det gjaldt for Christian 3. i forbindelse med Grevens Fejde 1534 og følgende.

Situationen gav sig udtryk i motivvalget på de slesvigske mønter. Hvordan skal man ellers forklare motivvalget på Frederik 1.s dobbeltskilling (2 skilling), præget fra 1523 til 1533 og Christian 3.s tilsvarende mønt fra årene 1534 til 1537? Forsiden har et face portræt i trekvart

Frederik 1. og Christian 3. lod begge præge en dobbeltskilling på Gottorp slot. Frederik 1.s mønter (første to rækker, øverst forsider, derunder bagsider) er udaterede, men portrættets udvikling antyder årene, der gik fra 1522 til 1533. Til venstre og i midten en forholdsvis ung mand, men på møntherren til højre har årene sat deres præg. Også Christian 3.s dobbeltskillinge (nederste to rækker, øverst forsider, derunder bagsider) fra 1534 og 1537 antyder en udvikling hos landsherren. Det er måske ikke så mærkeligt, da det netop var i disse år den danske borgerkrig. Grevens fejde blev udkæmpet. De største mønter har en diameter på ca. 30 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

figur af en skrævende Frederik 1., klædt i panser og plade, og støttende sig på et kampsværd, der holdes midt for kroppen. Christian 3. er måske en anelse mindre truende, hans knap så lange stikvåben holdes en anelse mere diskret i højre hånd hen over armen. Hverken før eller siden har landsherren optrådt med en så utilsløret trussel om vold på møntbillederne. I Frederik 1.s tilfælde var det vel en sandhed med modifikationer, han var kendt for sin forsigtighed og tøven, men hertugen – eller hans rådgivere – har altså ønsket, at han skulle fremtræde som krigsherre for sine undersåtter i Slesvig og Holsten. Eller – for nu at være helt præcis, begge hertuger kaldte sig på mønterne for »hertug af Holsten«, og nederst på forsiden var det holstenske nældeblad anbragt som en afbrydelse i indskriften. Bagsiden havde derimod i begge tilfælde de slesvigske løver og den latinske angivelse, at der var tale om en ny slesvigsk mønt.

Møntstedet var flyttet fra Husum til Gottorp 1522 og anbragt i en bastion nordøst for slottet. Møntmester var stadig Jørgen Drewes, men efter hans død 1533 fulgte en af tidens berømteste og vel også berygtede møntmestre, Reynold Junge. Hans internationale karriere havde ført ham over Tallinn til Lüneburg, og da han nu overtog møntstedet på Gottorp, overtog han samtidig forgængerens enke, Kirstine Hoyer i Husum. Da Gottorp nu tilsyneladende havde fået apostlen Andreas som særligt kendetegn på de rhinske gylden (senest præget af Jørgen Drewes 1531), blev også prægningen af disse Andreasgylden fortsat. Udmøntningerne på Gottorp sluttede 1534, for Reynold Junge måtte følge med hæren, der sidst på året 1534 erobrede Aalborg.

8. Portugaløserne

Et af de mærkeligste fænomener i Sønderjyllands og Slesvig-Holstens mønthistorie er udmøntningen af store guldmønter, såkaldte portugaløser, i begyndelsen af 1590'erne. Det er en mønttype, som næsten inkarnerer de store opdagelsers tidsalder – de første portugaløser blev præget af den portugisiske konge i et af de første år af 1500-tallet, just af det guld som Vasco da Gama bragte med hjem fra sin rejse rundt om Afrika til Indien – mange, der har lært årstal i sin tid i skolen vil huske »1498. Vasco da Gama opdager søvejen til Indien«. Indskrifterne på forsiderne af de ældste af disse portugisiske mønter taler om »Ethiopie, Arabie [og] Persien«, mens bagsiderne har et stort

ligearmet kors med bred afslutning af korsarmene, indvendig er der udsparet et enkelt ligearmet kors. De først prægede portugalsere fra kong Manuel og hans efterfølgere er i dag kostbare og efterstræbte stykker – hvem vil ikke gerne have et stykke, som så tydeligt beretter om dengang europæerne drog ud for at erobre verden!

Portugalsere blev populære i Europa, og de blev fra midten af 1500-tallet efterlignet i Hamburg. Vægten lå lige omkring 35 gram, det svarede til 10 dukater, sådan som de f.eks. blev udmøntet i Venedig, i Ungarn og Holland. Finheden var tæt på 24 karat, man kunne altså kalde det rent guld. Desuden prægede man halve og kvarte portugalsere, altså svarende til 5 og 2½ dukat. Man kan sådan set sige, at man på en måde havde fået oprettet et nyt, måske ret specialiseret internationalt møntsystem – måske ligesom da Sydafrika for en menneskealder siden begyndte at præge kruiger-rand, der også har fået en betydelig udbredelse blandt dem, der (udenfor Danmark) gerne vil anlægge en del af deres formue i rede guld.

I Hamburg var der i løbet af 1570'erne udmøntet forholdsvis mange portugalsere, men kontrolorganet i den kreds af det tysk-romerske rige, hvorunder Hamburg hørte, den nedersaksiske møntprobationsdag (som trådte sammen med årlige mellemrum), begyndte at røre på sig. Der var for stor fortjeneste – mindst 12% og måske helt op til 20% – ved at udmønte portugalsere og derefter indveksle dem med sølv, og måske gik det meste i møntmestrenes lommer (byen sikrede sig dog en vis andel i de regelmæssigt fornyede kontrakter). Efter megen diskussion og ballade hørte udmøntningen af portugalsere op senest omkring 1580, og møntmester Andreas Metzner måtte søge nye jagtmarker. Efter et mellemspill i ærkebispstiftet Bremen vendte Metzner og hans kompagnon Matz Puls opmærksomheden mod nord.

Mod nord – men ikke for langt væk. I den kongelige del af Hertugdømmerne var der en umyndig konge, Christian 4, og der var et rigsråd, som var formyndere. Eller var der også det, i Hertugdømmerne? Der var jo også en enke og moder, dronning Sophie, som havde lyst til at spille en rolle og til at tjene nogle penge. I nogle år, 1591, 1592 og 1593, blev der derfor præget portugalsere i en bygning på torvet i Haderslev, i et, så vidt det kan ses, ikke ubetydeligt omfang. Men rigsrådet skummede! Man skulle ikke have enkedronningen til at »blande sig«, og man skulle slet ikke have brugt mærkelige varianter af det store danske, kongelige våben med Ditmarskens rytter som hjerteskjold. Denne fadæse, som ganske vist også kendes andetsteds

Portugalsøerne inkarnerer ligefrem Europas oplevelse af de store opdagelsesrejser – GULD! Her ses tre møntenheder præget af Andreas Metzner i Christian 4.s navn for enkedronning Sophie i Haderslev, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 portugalsøer. Sidstnævnte vejer små 35 gram. Årstallene er angivet på mønterne i de to nederste rækker, 1593 og 1592. Møntherrens navn og titel er her, som altid lige til midten af 1800-tallet, angivet på latin. Mønternes øvrige indskrift på tysk er helt usædvanlig og har så udpræget tjent til publikums information, ligesom de møntnavne, som siden midten af 1500-tallet undertiden optræder. Vi læser, at mønterne er præget »Nach portugalis schrot und korn« – det betyder, at guldmonternes vægt og lødighed svarer til de portugisiske portugalsøeres. De største mønter har en diameter på ca. 41 mm. Foto: Nationalmuseet.

fra, var nok medvirkende til, at den kortvarige mønt i Haderslev blev lukket, og Matz Puls med kollega måtte søge nye græsgange.

Men denne gang skulle man ikke så langt væk. I Slesvig var Johan Adolph af Gottorp, gamle hertug Adolphs tredje og yngste søn, blevet hertug i 1590 efter hans to brødres tidlige død, og her ville det passe godt med at oprette et møntsted. I 1593 gik Matz Puls i gang, endnu en gang, dels med at præge portugalsere, hvoraf de fleste af gode grunde var uden årstal, men et enkelt stykke har dog årstallet 1593, dels blev der også foretaget en mere normal udmøntning af sølvmønter.

Det blev hertug Johan Adolph af Gottorp, der på sin nyindrettede mønt i Slesvig kom til at afrunde den første bølge af nordiske portugalsere. De slesvigske portugalsere uden årstal findes i forskellige værdier (i det numismatiske fagsprog kaldet nominaler), helt op til en firdobbelt. Om denne sidste skal berettes andetsteds. De store mønter er både sjældne og kostbare, idet det forhold, at en mønt er stor og præsentabel, er med til at gøre den efterstræbt.

9. Denningene

I begyndelsen af 30-årskrigen, altså i årene efter 1618, var der uorden i pengeforholdene. I Tyskland blev der udmøntet stadigt ringere mønter på de såkaldte »Heckenmünzen«, og det lykkedes indtil et vist punkt at narre befolkningen – til at afgive gode sølvmønter mod at få et stadigt stigende antal mindre skillemønter i bytte. Men efterhånden opdagede man jo, at det var et dårligt bytte ...

Så ser vi noget af den modsatte tendens, nemlig at der bliver udmøntet gode og lødige små skillemønter af rigsdalersølv. De blev udmøntet med pålydende 2 og 4 skillinge lybsk, og de blev især udmøntet af Christian 4. i Glückstadt, af Hans den Yngre i hans møntsted i Reinfeld tæt ved Lübeck, samt af gottorperhertugens bror, hertug Johan Friedrich, der havde et eftertragtet og indbringende »ben« som ærkebisp af Bremen. Disse denninge blev udmøntet i et meget stort tal, og de optræder i talrige af 1600-tallets skattefund, således med ikke mindre end 555 eksemplarer i det største af dem alle, Balle-fundet fra Djursland, som fremkom i 1968. Det havde mere end 12.000 mønter, og denningene udgjorde godt 4,5%.

Hvordan kunne det gå til, at man pludselig prægede så mange af disse gode sølvmønter i en tid, hvor det netop var de elendige og udmarvede spekulationsmønter, som strømmede ud fra møntstederne? Jo, det kunne naturligvis betale sig. Mønterne var lødige nok, sølvet var godt nok, men man havde sparet på vægten.

De ejendommelige, russisk inspirerede sølvmonter, denninge, blev i årene omkring 1620 præget i Slesvig-Holsten bl.a. af Christian 4. og hertug Hans den Yngre af Sønderborg. De hører til de få nordiske mønter, som er direkte russisk inspirerede. Oprindeligt lod Christian 4. præge russisk-sprogede små sølvmonter med en rytter samt sit navn og titel med kyrillisk skrift, måske beregnet til pomor-handelen i Nordnorge og ved Arkhangelsk (1). De er i dag sjældne. Senere lod han sig inspirere til at præge kraftigere sølvmonter med pålydende 2 skilling lybsk, men med navn og titel på tysk (2). Disse denninge blev præget i Glückstadt og vandt vid udbredelse. Da hertug Hans den Yngre af Sønderborg i Reinfeld lod præge tilsvarende 2 skillinge (3), vakte det Christian 4.s misfornøjelse og Hans den Yngre måtte skifte rytteren ud med et nældeblad (4). Også disse mønter må være præget i stort antal. Som det ses har indskriftssiden på mønterne en ensartet fremtræden, navn og titel står opført i en lineær opstilling. Men møntsproget er undtagelsesvis tysk (og ikke latin!) – måske fordi man er inspireret af mønter, ligeledes med indskrift på nationalsproget, nemlig russisk sprogede mønter. – Til sammenligning vises en tegning af en ægte russisk kopek, præget i Moskva for tsar Michael Romanov (1613-45) (5). Christian 4.s russisk-sprogede mønter har en diameter på ca. 12 mm, de tysksprogede måler – ligesom Hans den Yngres – 14-15 mm. Foto: Nationalmuseet.

De nærmere omstændigheder kendes for eksempel fra en kontrakt mellem Hans den Yngre og en af hans møntmestre. Det kunne se ud, som om der var en fortjeneste på en cirka 15% indregnet i produktionen. Måske ikke så voldsomt, men en god, solid og sikker fortjeneste skal man ikke kimse ad. Da Christian 4. havde taget det unådigt op, at hertug Hans med sit motivvalg i alt for høj grad havde efterlignet hans egne, kongelige denninge, lovede Hans fremover at følge en anden model, og nu blev motivet det holstenske våben, nældebladet.

Der blev i 1622 oprettet en ny kontrakt med en ny hertugelig møntmester, Christoph Mittelbach. Møntmesteren turde love hertug Hans en årlig afgift på 700 rigsdaler, at betale på Kieler omslaget ved Helligtrekongerstid. Så langt fra nogen herregård, den kunne koste både det 20- og det 30-dobbelte, men lidt har også ret, når man som hertug Hans er god til at få pengene til at yngle.

Hvordan fandt man dog på billederne på de mærkelige, uregelmæssige, så langt fra altid velprægede mønter? Forsiden har en væbnet, angribende rytter med draget sværd (bortset fra hertug Hans', der efter nevøen Christian 4.'s kritik som nævnt var nødt til at gå over til at bruge det holstenske nældeblad), bagsiden har indskrift med møntherrens navn og titel, pænt stillet op, linje efter linje. Mønterne kaldes *denninge*, efter russisk *dengi*, en mønttype der havde været præget i hen ved hundrede år, siden Ivan den Grusomes tid.

Hvordan fandt man dog på at efterligne noget så fjerntliggende? Jo, der var også i begyndelsen af 1600-tallet folk, der havde øjne åbne for de store muligheder, som det enorme russiske marked kunne frembyde. Man var opmærksom på, at det muligvis kunne være en fordel, hvis man selv medbragte sine penge, vel at mærke russiske penge. Det var baggrunden for, at kong Christian lod fremstille disse denninge, så de helt lignede de russiske, blot med kongens eget navn og titel på bagsiden i en slags kyrillisk alfabet, de var måske gode nok til handelen oppe på Nordkalotten, hvor ingen rigtig vidste, hvem der var herre over hvilke samer og deres store rensdyrflokke. Men når man nu var kommet så godt i gang, så var der andre, vel fra kredsen omkring møntmestrene, som foretog en »produktudvikling« og slog tilsvarende mønt, men blot i tsarens navn. Det er jo falskmøntneri. Det skal tilføjes, at på et sådant halvofficielt niveau er den slags så-mænd gjort både før og siden.

10. Skattefund med mønter fra Gottorp

Skattefund kalder møntforskerne fund, hvor der indgår to mønter eller derover. Med andre ord, større eller mindre samlede beløb, som af den ene eller den anden grund er gemt hen til lands eller til vands. Historiske omstændigheder har gjort, at vi i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har to skattefund, hvor mønter fra Gottorp i væsentlig grad indgår. Det ene fund, fra *Alslev* i Højst sogn, fremkom 1859, mens det andet, fra *Nørregade* i *Vejle*, blev fundet i år 1900.

Som følge af danefæreglerne afleveres gamle mønter fundne i Danmarks jord til Nationalmuseet. Det gjaldt også de over 400 mønter, der i år 1900 fremkom i kælderens til en ejendom i Vejle. Langt over halvdelen var gottorpske dobbeltskillinge, 2 skilling lybsk, præget for hertug Johan Adolf i årene 1594 til 1608. Et udvalg vises her. Mønterne er slidte og let korroderede. De har på forsiden de to sønderjyske løver, på bagsiden i midten står tallet 16. Det betyder, at møntens værdi var 1/16 daler eller at der gik 16 af disse mønter på én rigsdaler. Diameter 27 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

Alslev-fundet omfattede 200 styk dobbeltskillinge eller 1/16 daler med slutmønt 1619. Denne møntenhed var meget populær både blandt dem, der producerede mønterne, altså møntherrerne, og blandt dem, der modtog og brugte mønterne. Med hensyn til fundomstændighederne vides kun, at mønterne var fundet af gårdmand Hans Peter Sørensen i Alslev, 5-6 km sydøst for Løgumkloster, altså indenfor de gamle gottorpske grænser, og at de var indsendt af sognepræsten Sabinus Høgsbro i Højst. De 200 mønter var præget af diverse møntherrer fra ærkebispens af Köln mod vest til de pommerske hertuger Philip 2. og Frantz mod øst. Fra Gottorp var der 47 fra Johan Adolph, prægede mellem 1596 og 1608, men kun to fra sønnen Frederik 3., 1617 og 1619, fra Hans den Yngre af Sønderborg var der tre fra 1618 og 1619. Andelen af lokale mønter var altså i alt 50, eller 25%, næsten alle gottorpske.

Vender vi os til fundet fra Nørregade 20 i Vejle, så blev de 445 mønter fundet ved udgravning af en kælder i en ejendom, som tilhørte bagermester H. Lissau. Det var en blandet skat, bestående af tyske og hollandske dalere, i alt 60, hvoraf enkelte halvdalere, resten var mindre mønter, først og fremmest 1/16 dalere eller dobbeltskillinge.

Ligesom i det ældre fund var talrige nordeuropæiske møntherrer repræsenterede, men hovedparten, eller 260 stykker, var dog fra Johan Adolph af Gottorp. Alle år var repræsenterede, fra 1594 til 1608, men antallet i de enkelte år var meget forskelligt, højst var 1597 (50), 1604 (39) og 1600 (35), mens der kun var en enkelt fra 1607. En fjerdedel af disse gottorpske mønter, eller 66, blev udtaget til at blive indlagt i Hovedsamlingen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Dette tal viser hvor stor betydning et sådant skattefund har for samlingens repræsentativitet.

Slutmønten var fra 1615, det vil sige, at skatten er skjult i dette år eller snarest derefter. Der var ikke krig, så årsagerne til pengesummens nedgravning får stå hen. Men sammensætningen af de i alt 385 småmønter er bemærkelsesværdig, der er ikke en eneste dansk mønt, mens de gottorpske dobbeltskillinge udgør omkring 2/3 af de nævnte mønter. Det er nærliggende at slutte, at hele skatten har tilhørt en rejsende, der er kommet sydfra fra Gottorp, eller alternativt, at husets ejer har gjort forretninger dernede.

Derimod giver de udenlandske dalere næppe nogen nøgle til forståelse af fundet, da praktisk talt alle cirkulerende dalere i Danmark dengang var udenlandske, især netop fra nederlandske eller tyske møntherrer.

11. Gottorpsamlingen på Nationalmuseet og H. Mayntzhusen

Der kan ikke være tvivl om, at Gottorp-samlingen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet er en af de største, der eksisterer, ja, måske den største overhovedet. Nærmest i størrelse er museumssamlingerne i Berlin og Petersborg samt Langes samling på Landsbiblioteket i Kiel (der dog mistede guldmønterne i forbindelse med 2. verdenskrig).

Samlingen falder i to dele. Dels de ældre udmøntninger fra hertug Frederiks tid (1514 ff.), dem er der ikke mange af, men medtager vi udmøntningerne, mens Frederik var konge under navnet Frederik 1., begynder det at batte, og fortsætter vi med Christian 3.s udmøntninger i Slesvig indtil delingen af hertugdømmerne 1544, når vi i alt op på små halvandet hundrede stykker.

Fra perioden mellem 1593 og til udmøntningen ophører i 1726 er der godt 1100 mønter. Hovedparten er naturligvis småmønter, specielt dobbeltskillingene (2 skilling lybsk) fra 1590'erne til omkring

Gottorpske mønter på Nationalmuseet. Øverst forsiderne, derunder bagsiderne. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har vistnok Europas betydeligste samling af Gottorp-mønter, indsamlet gennem århundrederne. De tre her afbildede portrætmønter bærer portrætter af tre generationer af hertuger. T.h. Johan Adolfs daler fra år 1600, t.v. Frederik 3.s daler fra 1627 og i midten Christian Albrechts dukat fra 1674. De stammer alle fra en meget betydelig samling, som tilhørte Hamburg-grosserereren H. A. Mayntzhusen (død 1891). Hans samling blev erhvervet til den danske stat 1883 med hjælp fra en af datidens kendte københavnske pengemænd, vekselerer Emil Le Maire. Den største mønt har en diameter på ca. 42 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

1620, de bliver fra 1620'erne afløst af de mindre dytken eller 3 skilling lybsk, et illustrativt bidrag til læren om mønternes konstante værdiforringelse. Dytken blev i Slesvig-Holsten-Gottorp præget ind til Christian Albrechts tid (1659-94), de sidste dytken er fra midten af 1670'erne. Enkelte af disse mønter, særlig de mere pragtfulde, har mere eller mindre »altid« ligget i samlingen og dens forgængere på Kunstammeret eller i mere private kongelige samlinger. En del er kommet til som fund, det gælder for dobbeltskillingenes vedkommende to skattefund, det sønderjyske Alslev-fund, som fremkom 1859 og fundet fra Nørregade i Vejle, som fremkom 1900 – begge fund er beskrevet ovenfor.

Øverst: Hertug Johan Adolfs 4-dobbelte portugaløser fra 1590'erne. Mønten vejer 140 gram og er den største europæiske guldmønt, Nationalmuseet overhovedet ejer. Mønten har formentlig både i samtiden og i de følgende århundreder været et investeringsobjekt af første rang. Den blev med Ny Carlsbergfondets hjælp erhvervet under depressionen i begyndelsen af 1930'erne. Nederst: En støbt guldmedalje, forestillende hertug Johan (1606-55), fyrstbiskop af Lübeck og yngre søn af Johan Adolf kom samtidig på markedet. Guldmedaljen er fra før 1631, og den viser den pragt og kvalitetsans, som allerede tidligt i 1600-tallet kendetegnede Gottorpernes hof. Diameter er henholdsvis 50 og 41 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

12. Guldstykker fra Gottorp erhvervet med Ny Carlsbergfondets hjælp

Ny Carlsbergfondets hundredeårsjubilæum, der blev fejret med en statelig trebindspublication her i sommer, er en god anledning til at minde om et par meget betydelige gaver fra Gottorp, som blev erhvervet under den internationale økonomiske krise i begyndelsen af

1930'rne. I kraft af deres størrelse og sjældenhed samt deres nationale betydning står de to guldstykker, vi nu skal høre om, markant blandt de langt over hundrede mønter og medaljer, som Ny Carlsbergfondet har skænket Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

Den ene guldmønt er den største regulære guldmønt, som samlingen overhovedet ejer, en firdobbelt portugaløser fra hertug Johan Adolph af Gottorp, vægten er over 140 gram (se ovenfor s. 30). Mønten angiver med påskrift, at den er præget »Nach Portugalischen Schrot und Korn«, det vil sige, at den er præget med samme vægt og finhed som tilsvarende mønter var præget med i Portugal. Mønten er forsynet med møntmester Matz Puls' møntmestermærke, og dens særlige kendetegn, det store, ligearmede kors i en form der minder om croix pattée med et mindre, også ligearmet kors inden i sig – det er oprindeligt den portugisiske Christus-ordens kendetegn.

Den firdobelte portugaløser er unik, den kan følges tilbage til tiden omkring forrige århundredeskifte, hvor den tilhørte den tyske storsamler Antoine Feill. Fra ham kom den til Landmandsbankens berømte direktør Emil Glückstadt, hvorefter den efter en lille halv snes år endeligt blev erhvervet – som nævnt med Ny Carlsbergfondets hjælp – til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1931/32.

Næsten samtidig kunne Møntsamlingen, igen med Ny Carlsbergfondets hjælp, foretage en vigtig erhvervelse, nemlig af en unik guldmedalje, som afbilder hertug Johan Adolfs yngre søn, Johan (1606-55), der i 1634 blev fyrstbiskop af Lübeck. Det var et af de mange nordtyske bispedømmer, der blev gjort til verdslige bispedømmer efter Reformationen, og hvor de omliggende fyrstendømmer så i mere eller mindre god indbyrdes forståelse skiftedes til at sørge for, at landsherrens yngre sønner blev valgt til biskop. Medaljen er støbt i guld, den har en diameter af 40,5 mm og vejer 37 gram. Den viser et en face portræt af den unge hertug med stridt hår og uden skæg, bortset fra et antydet overskæg. Han er iført en baldyret klædning, der er knappet midt for, og som har overfaldende krave. Forsiden angiver hertugens navn og titel på latin, her oversat »Johan, af Guds nåde, arving til Norge, hertug af Slesvig og Holsten«. Bagsiden viser hertugens våben, det hertugelige slesvig-holstenske våben i pragtfuld barok udformning med hjelmtegn og dekorationer. Den norske løve med Sankt Olavs økse spiller en fremtrædende rolle, idet de gottorpske hertuger lagde vægt på deres formentlige arveret til Norge. Bagsidens latinske indskrift betyder i oversættelse »Man bør stræbe ved

Baroktidens samlinger talte deres tyste sprog, som den indforståede kunne tyde. På Gottorp havde hertug Christian Albrecht en medalje som denne. Forsiden viser en fornem herre, som skjuler sit ansigt for ikke at se, hvad der foregår – formentlig er det den dansk-norske konge Frederik 3. Og hvad er det så, man »ikke [kan se] gennem brillerne«? Det er den anden sides overordentlig nydelige, let dekolletterede dame, som imidlertid mangler hovedet, men – »resten«, dvs. den øvrige del af personen, var »god nok«. Figuren skal forestille dronning Sophie Amalie, der lejlighedsvis skal have forglemst sig. Sammenhængen var helt klar for Gottorperhertugen, for han havde sit eget eksemplar af medaljen liggende midt mellem to af Frederik 3.s pragtmedaljer. Naboer kender altid de bedste historier om hinanden – og de slibrige, som ikke kan fortælles, kan forklares med en håndbevægelse ned i medaljeskuffen! Diameter 40 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

dygtighed, ikke ved byrd«. Det sidste kan antyde at den portrætterede havde videnskabelige interesser, og faktisk interesserede han sig for matematik. Medaljen er udateret, men da hverken hertugens bispetitel fra 1634 eller hans udvælgelse til forventet (»postuleret«) bisp fra 1631 er nævnt, må dateringen foreløbig sættes til før 1631. Medaljens identitet kendes ikke.

Medaljen blev tilbudt i efteråret 1931, men hvor kom dette stykke fra, der pludselig så at sige dukkede op? Man kan komme med et forsigtigt bud, en formening, ikke mere. Netop i årene omkring 1930 kom en betydelig mængde sjældne numismatica på markedet i Europa, specielt i Tyskland, og særlig vistnok i Nordtyskland. Det har nu vist sig, at det i meget høj grad var stykker fra de store russiske statslige museer og fra privatsamlinger, der af den ene eller den anden grund var beslaglagt efter Revolutionen 1917 ff., som nu ad lidt dunkle kanaler blev falbudt. Sovjetunionen trængte til vestlig valuta, og nogle troede, at her var vejen til at opnå formålet. Desværre for sælgerne var markedet ikke gunstigt, men det varede meget længe, før ansvarlige ledere greb ind og fik trafikken standset. Med denne viden

in mente kan det være nærliggende at tro, at guldmedaljen med hertug Johan kan have en russisk oprindelse.

13. Nyerhvervelser fra Gottorp til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling

For mønt- og medaljesamlingen på Nationalmuseet har det altid været en naturlig opgave at udbygge de gottorpske samlinger, idet Gottorp jo var en del af Sønderjylland.

Det har været så meget des mere nærliggende, som der dels flere gange har været udbudt unikke stykker på internationale auktioner i udlandet, og dels eksisterer et venneselskab, som gerne støtter sådanne erhvervelser.

Hvad er det så blevet til i de senere år? En unik guldgylden fra hertug Frederik 3. 1619, kendt fra en afbildning i et ældre katalog over internationale guldmønter, men siden tilsyneladende forsvundet, blev udbudt i foråret 1998 på auktion i Osnabrück. Den var interessant for Nationalmuseet af flere grunde, blandt andet viste forsiden portræt af hertugen et hidtil ukendt og meget tydeligt portræt af den unge, skæggede mand, der skulle udvikle sig til en af Gottorps betydeligste herskere. Kort og godt, efter aftale med vort Venneselskabs formand rejste jeg til auktionen i Osnabrück, hvor det lykkedes at erhverve stykket for en rimelig pris (side 40).

Året efter, 1999, blev der i Frankfurt udbudt en mindemedalje, præget efter hertug Christian Albrechts død 27. december 1694. Den er først og fremmest forsynet med talrige indskrifter på tysk og latin, heriblandt også Christian Albrechts valgsprog »Per Aspera ad Astra«, Gennem Vanskeligheder til Stjernerne. Valgsproget kan måske siges at blive illustreret med et rigsæble med kors, der ligger på skyerne under stjernehimlen. Måske en lidt for bastant symbolik, for rigsæblet, der oprindeligt var et kejserligt symbol som siden også blev brugt af kongerne, bl.a. den danske, nåede trods hertugens stilling som suveræn fyrste næppe frem til også at blive et hertugeligt symbol. Der blev kun præget nogle få eksemplarer af medaljen, hvoraf kun enkelte findes i dag. Også her lykkedes det Møntsamlingen at erhverve det eftertragtede stykke ved personligt fremmøde.

Endelig lykkedes det sidste år, i 2001, på en auktion i Basel at erhverve en uhyre sjælden portrætdaler, ligeledes af hertug Christian Albrecht. Den er præget i et af hans sidste leveår, i 1693. Forsiden har

Den kongelige Mønt- og Medallesamling har i de seneste år (1998-2001) med støtte fra sit venneselskab erhvervet en række særdeles sjældne mønter og medaljer fra 1600-tallets gottorpske hertuger. En guldgylden fra 1619 med et interessant portræt af den unge hertug Frederik 3. (i midten) kendes kun i dette eksemplar. En pragtdaler med sønnen Christian Albrechts profilportræt under allongeparykken fra 1693 (t.h.) indgik i 2001, mens en mindemedalje over hertugens død 1694 kom til i 1999 (t.v.) – alt er erhvervet på udenlandske møntauktioner af Samlingens Venneselskab. Mønternes forsider ses øverst, bagsiderne nederst. Den mindste mønt har en diameter på 23 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

hertugens portræt i profil med allongeparyk og i en udformning, som ikke kendes fra hans øvrige mønter, bagsiden har det gottorpske våben i et ovalt skjold, det midterste skjold, hjerteskjoldet, har bispedømmet Lübecks våben, idet det nu var Christian Albrecht, som beklædte bispestolen, hvortil hørte områderne omkring Eutin. Daleren er nederst på bagsiden signeret S.C., muligvis står det for en berygtet møntmester, Simon Conradi, der netop i 1693 havde måttet forlade Hildesheim.

De tre eksempler, som i øvrigt ikke udtømmer rækken af notable gottorpske erhvervelser fra de senere år, viser at det fortsat er muligt at samle væsentligt og vanskeligt opdriveligt materiale for at opbygge den nationale samling, altså her Gottorp-samlingen. Regningen er betalt af Selskabet Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings Venner.

14. Mønten i Sønderborg

To gange er der slået mønt i Sønderborg, begge gange under de sønderborgske hertuger i begyndelsen af 1600-tallet, nemlig i 1604 og i 1622 med nærmest følgende år (side 42).

Første gang, i 1604, drejede det sig om de i tiden meget populære dobbeltskillinge, dvs. 2 skilling lybsk, som blev præget mange steder i Nordtyskland (i Danmark kom de til at svare til Christian 4.s 4 skillinge). Der var en langsomt krybende inflation, på den måde, at der gradvis skulle flere dobbeltskillinge som modværdi til en rigsdaler (en stor sølvmønt med et stabilt sølvindhold, ca. 26 gram), dvs. at møntherrerne gradvis gjorde sølvindholdet i dobbeltskillingene mindre. Det blev første gang fastslået officielt 1592, men fra 1608 tog udviklingen fart. Fra at der skulle betales 34 skilling lybsk for en rigsdaler i 1608, steg den til 40 skilling 1616 og 48 skilling i 1620. Den sidste del af denne udvikling skyldtes utvivlsomt 30-årskrigen.

Hans den Yngre lod som sagt slå mønt i Sønderborg i 1604, og gik let hen over, at han ganske vist havde et kejserligt lensbrev med tilladelse til at slå guld- og sølv mønt, men det gjaldt ikke i kongen af Danmarks riger og lande. Christian 4. gjorde kort – men venlig! – proces og nedsatte møntens værdi fra 4 til 3 skillinge, da 'den ikke skal være så god, at den kan gælde sit fulde værd'. Først 1609 blev mønten forbudt. – Da Hans den Yngre i 1618 genoptog møntplanerne skete det derfor i Holsten ved hans slot i Reinfeld udenfor Lübeck.

Udmøntningen i Sønderborg blev først genoptaget i 1622, vi kender en møntsvend Dittmer van Sosten – han får et barn døbt i kirken 2. juni 1622 – mens møntmesteren var Johan Lilliendahl, hvis mærke, én, undertiden to liljer, efterhånden kommer med på mønterne. Måske slog Lilliendahl småmønter i byen, og måske slog han også dalermønt med hertugens portræt. Under alle omstændigheder var hertug Hans' time ved at være inde, og et par måneder efter døde han i den dengang meget høje alder af 77 år. Ved hans begravelse senere på efteråret blev der fordelt nyprægede mindemønter til følget – hver af her-

To gange i begyndelsen af 1600-tallet var der indrettet en Mønt i Sønderborg. Første gang i 1604 ff., hvor der prægedes 2 skillinge, som de her viste (øverst). Anden gang fra 1622 og en halv snes år frem. De første dalermønter i byen blev slået af møntmester Johan Lilliendahl, dels med hertug Hans den Yngres portræt (i midten), dels samme efterår en serie let makabre erindringsmønter, der blev uddelt til en del af folket ved den ganske velstående 77-årige hertugs begravelse (nederst). Den mindste mønt har en diameter på 29 mm. Forsider til venstre, bagsider til højre. Foto: Nationalmuseet.

tugens præster fik således 3 rigsdaler, formentlig en enkelt og en dobbelt rigsdaler. Som sognepræsten i Dybbøl, Johannes Lund, sagde i sin versificerede mindetale »... Wie solchs die Ehrenmüntz sagen / Von Thalern duppelt, halb und heel / An orten, mit Buchstaben subtil / Dem viel zu Sonderburg geschlagen wordn / Getheilet auss unterm Geistlichn Ordn«.

Mindemønterne kendes altså som enkelte og dobbelte rigsdaler, med en vægt på henholdsvis 28,5 og 57 gram, desuden som halve og kvarte dalere – af disse er halvdaleren nok den sjældneste i dag. Alle mønterne havde hertugens navn og titel, forsidens motiv var i øvrigt et dødningehoved over to korslagte lårbensknogler, mens bagsiden på latin angav hertug Hans' data. Opremsningen af titler blev afbrudt af hertugens våben, Norge, Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst. Endelig havde forsiden på latin et til lejligheden passende ord, f.eks. Memento Mori (Husk døden) eller lignende. Underneden findes fem versaler GGGMF, formentlig hertugens valgsprog. Der er givet flere læsninger af dette, personligt holder jeg nok på »Gott Gebe Glück Mit Frieden« – Gud give lykke og fred – som det mest sandsynlige.

Idéen til den i vore øjne en anelse makabre møntserie stammer vel fra en af hertug Hans' pommerske svigersønner, hertug Philip II, men dødsmotivet er i Sønderborg nok blevet behandlet mere indgående end på de fleste andre af tidens mindemønter.

Det skal tilføjes, at den ældste af hertug Hans' sønner, Alexander, som overtog Sønderborg og omegn, lod Lilliendahl fortsætte udmøntningen nogle år, både med dalermønt og en dytken eller 1/16 daler samt en guldmønt. Da Alexander døde allerede 1627 blev der også her slået mindemønter, vi kender daleren og en meget sjælden kvartdaler. Sidste gang Lilliendahl havde gang i prægeværktøjet var for en anden af Hans' sønner, hertug Philip af Glücksborg, for hvem han i 1632 slog en daler, men derefter var hans tid som hertugelig møntmester forbi, og det samme gælder Sønderborgs status som møntsted.

15. Dagligdagens småmønter i 1600-, 1700- og 1800-tallet

Hvis vi vil vide noget om dagligdagens småmønter i disse århundreder, så har vi en oplagt kilde at spørge til råds, nemlig møntfundene fra kirkegulvene.

Det er mønter, der er tabt i forbindelse med ofring i kirkerne, typisk når degnen eller kirkeværgen gik rundt med klingpungen for at få en skilling. På vinterdage, hvor der var dunkelt og kirkegængerne måske var søvnige, har det nemt kunnet ske, at en lille mønt blev tabt, og den kan sagtens være endt i en gulvsprække.

Det samme gjaldt ved offergang, når der skulle ofres på alteret ved de større fester, og endelig når der skulle lægges en mønt i offerstokken eller kirkebøssen ved udgangen. Når vi tænker på, at opvarmning i kirkerne først er blevet mere almindelig i løbet af 1900-tallet, kan man let tænke sig, hvad der kunne ske, når mønter fra kridthuset eller lugtevandsægget er trillet fra de valne fingre.

Alle disse mønter bliver jo genfundet, når kirkegulvet bliver undersøgt og jorden går gennem en harpe, som styres af en mand med et godt syn. Især for en menneskealder siden var det meget almindeligt med noget større udgravninger, når der skulle indrettes varmeanlæg. Nu er man blevet mere forsigtig, for det erkendes, at kirkegulvene hører til de mest værdifulde fundsteder her i landet, og at vi næppe i dag formår at stille alle de spørgsmål, som de – ad arkæologisk vej – måske kan give svar på.

Fra Sønderjylland og Slesvig kan fremhæves tre møntfund, som viser, hvilken slags mønter folk brugte i kirkerne. Det drejer sig om Ullerup kirke i Sundeved, Sankt Michaels rundkirke i Slesvig by og endelig, en hel klingpung fuld fra Tønning i Ejdersted, formentlig gemt hen, da Christian 5. besatte den gottorpske del af Slesvig. De blev fundet i 1860, da kirkegulvet blev brudt op.

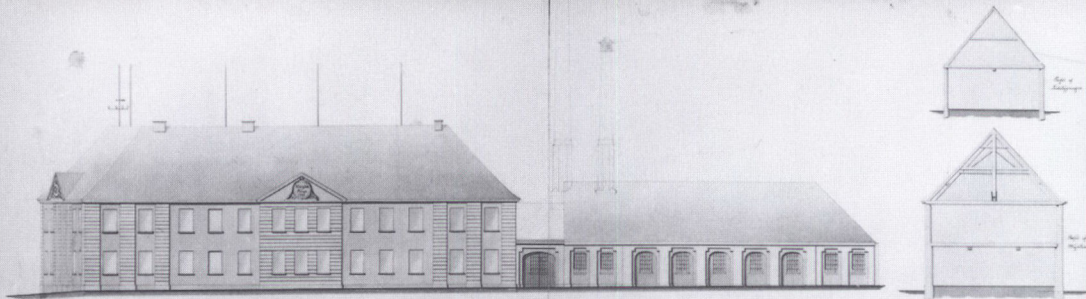
Vi ser, hvordan landsdelen efterhånden i møntmæssig henseende bliver til en slags blindtarm til Nordtyskland, alverdens mærkelige mønter samles her oppe og kommer ikke så meget videre. Hvis vi tager klingpungen fra Tønning som et øjebliksbillede fra 1684, så ser vi, at ud af et samlet tal på 555 udgjorde landets egne mønter, altså Gottorp, kun 70, dvs. godt 12%. Mønter præget af de dansk-norske konger, Christian 4. med efterkommere, udgjorde mere end det dobbelte antal, nemlig 158. Resten, dvs omkring 60%, var nordtyske. Heraf er over halvdelen fra Lübeck, mens resten var fra Lübecks naboby Wismar og hertugerne af Mecklenburg. Hamburg glimrer ved sit fravær – måske har embedsmanden, der førte fundprotokollen, i distraktion regnet Lübeck og Hamburg sammen. Ser vi på møntenhederne, også kaldet nominalerne, fra Tønning, så dominerer lybske trepeningsstykker (1/192 daler), kaldet dreilinge, lig en dansk søsling. Der var 251 stykker eller omkring

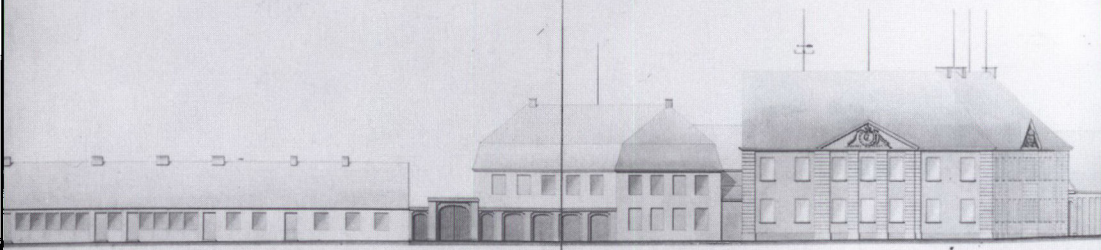
Udvalg af dansk-norske, gottorpske og nordtyske skillemønter fra 16- og 1700-tallet fundne under kirkegulvet i Ullerup kirke, Sundeved, i 1970. De mange toskillinge, hele og halve skillinge kommer fra Danmark-Norge, Gottorp, Mecklenburg og Hamburg. De viser hvilke mønter der cirkulerede i denne del af landet og som man fandt for godt at lægge i kirkebøsserne – her ganske vist tabt fra folks hænder. De største af mønterne har en diameter på 21 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

45%. Næste møntenhed var $1/96$ daler eller en sekspenning lybsk (sechsling, halvskillig) lig en dansk skillig. Her var 230 stykker eller godt 40%. Skulle man højere op, nemlig til den i danske kirkegulvsfund fra 1600-tallet så hyppigt trufne 2 skillig (lig 1 skillig lybsk), så var det netop de dansk-norske 2 skillige, de gode borgere i Tønning måtte række ud efter. Der var nemlig 62 af disse 2 skillig, men godt 6 af de tilsvarende gottorpske skillig lybsk, i alt godt 12% af pengesummen. Man ser således at man ude mod vest har søgt at slippe billigst muligt fra gaven i klingpungen.

Går vi over mod øst til Slesvig by, har vi en enkelt kirkeundersøgelse, hvor mønterne (på grund af den dansklede udgravning) er registreret i København. Det drejer sig om ovennævnte Skt. Michaels kirke, som blev udgravet af Jens Velle 1972. Af de i alt 92 fundmønter var der fra 16- og 1700-tallet (til 1808) 14 danske og 4 norske, i alt 18. Fra Gottorp var der 12, 5 var fra de meklenborgske hertuger, 6 fra Hamburg og 8 fra Lübeck. Hertil kommer 2 fra Rostock, 1 fra Wismar og Stralsund og et par stykker fra de gamle sækulariserede bispedømmer (2 fra Bremen og 1 fra Lübeck). Møntehederne var, som vi hørte før, fra dreiling lybsk og opefter. Af de dansk-norske 2 skillige var der 9, af de tilsvarende skillige fra Gottorp var der 1, mens der fra Hamburg var 2 schillinge.

Facaden u Annenstrasse.

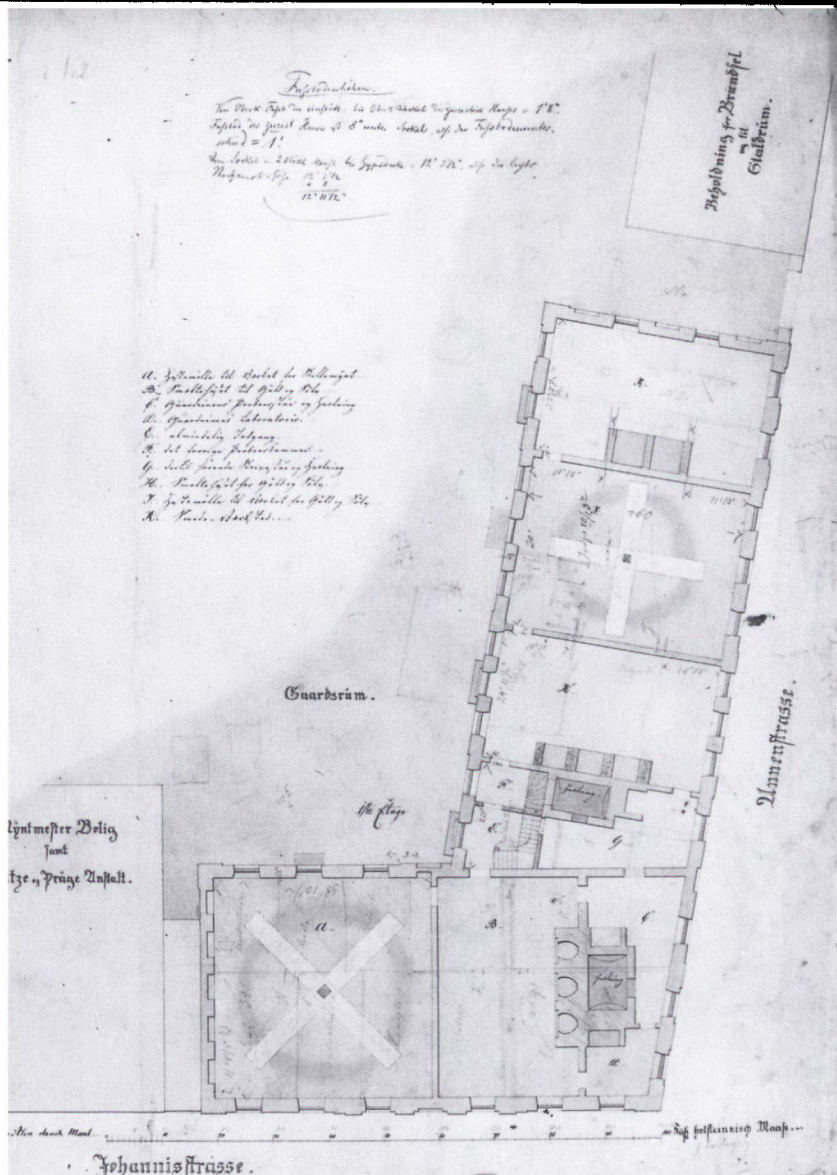
Facaden u Johannisstrasse.

I Altona byggedes en kongelig mønt 1770 af arkitekt Gotfried Rosenberg. Anlægget, der lå på hjørnet af Annenstrasse og Johannisstrasse, var sæde for en betydelig møntproduktion, indtil mønten blev lukket 1863 og derefter evakueret til København. Bygningernes opstalt og grundplan vises her efter tegninger fra 1854. I planen over stueetagen (til højre) bemærkes murede smelteovne samt to hestemøller (også kaldet hesteomgange), som frembragte den fornødne kraft til visse af møntmaskinerne. Fotos i Nationalmuseet.

Slutter vi vor undersøgelse med Ullerup i Sundeved, 1970, så har vi her 51 fundmønter, heraf 27 dansk-norske, fra Gottorp er der 5, fra hertugerne af Mecklenburg 3 og fra Hamburg 6. Af møntenheder må igen nævnes de dansk-norske 2 skillinge, som dominerer med 9 stykker, af énskillinge er der 10, desuden en 4 skilling fra 1730 og en 2½ schilling fra Altona (lig 5 skilling dansk). De gottorpske mønter er sechslinge (lig danske skillinge), Hamburg har 4 sechslinge (svarende til danske skillinge), desuden er der en enkelt schilling og en dobbeltschilling (svarende til 4 danske skilling).

Den ovennævnte gennemgang bygger som anført på tre kirker. Vi ser, at de gottorpske skillemonter selvfølgelig blev brugt – de optræder i øvrigt lejlighedsvis i store dele af Jylland. Men de var unægtelig selv indenfor Gottorps enemærker, som Tønning og Slesvig by, hårdt trængt både af danske og hanseatiske mønter.

16. Altona-mønten og specierne

Penge- og møntmæssigt blev Sønderjylland, Slesvig og Holsten sidst i 1700- og i løbet af 1800-tallet efterhånden en art stillestående vand, som tiltrak alle mulige mønter, der andetsteds havde mistet deres gangbarhed. Uundgåeligt virkede Hamborg og dens storhandel som en magnet. Byens kendteste penge, Hamburger Banco, var dog en såkaldt regne- eller kontomønt. Den blev ikke udmøntet, men blev

brugt som enhed ved bevægelser mellem konti i Hamburger-Banken. Indbetalte man 1000 speciedaler (altså i sølvrigsdalere) eller 3000 mark i virkelige, lødige markstykker, så fik man godskrevet sin konto beløbet + 1 promille mere.

Som et led i reformerne efter kronprins Frederiks regeringsovertagelse 1784 ønskede man også at reformere møntvæsenet i Danmark-Norge, og man ville begynde med en overskuelig del af dobbelmonarkiet, nemlig Hertugdømmerne. Her indførtes 1787 speciemønten. Specie betyder præget klingende mønt (i modsætning til pengesedler og diverse skillemønter). Specien svarede egentlig til 15- og 1600-tallets rigsdaler med godt 25 gram rent sølv og en bruttovægt på næsten 29 gram. Den blev præget med Christian 7.s portræt i profil, bagsiden havde det kronede danske og norske våben samt det gamle unionsmærke, de tre kroner – men mærkelig nok hverken de slesvigske to løver eller det holstenske nældeblad.

Bagsiden havde omkring våbnet værdiangivelsen 1 SP(ecie), det var vistnok første gang at værdiangivelsen var angivet på selve hovedmønten her hjemme. I omskriften var der også en anden værdiangivelse, den røbede de lokale problemer med flere typer møntfod: 60 Schilling Schlesw.-Holst. Courant.

Tilsvarende blev der præget $\frac{2}{3}$ og $\frac{1}{3}$ speciedaler, samt diverse skillemønter ned til $\frac{1}{24}$ speciedaler eller $2\frac{1}{2}$ schilling kurant. En del af disse mønter blev lige som kobbermønterne, sechsling og dreiling, præget på det nærliggende værk i Poppenbüttel. Disse kobbermønter blev udelukkende præget med værdiangivelse i slesvig-holstensk kurant. Da man nogle år senere begyndte at præge specier i København, havde de udelukkende én værdiangivelse, nemlig 1 Rigsdaler Species.

I de følgende 25 år blev der i Altona præget 8,6 mio specier samt betydelige mængder af andre møntenheder, således ca. 2,5 mio tolvtedelsspecier og næsten 11 mio af de små $\frac{1}{24}$ specier og endelig 7,5 mio af kobbersechslingene.

Det er interessant, at man ved indførelsen af den ny mønt vurderede, at af de ca. 450.000 indbyggere i hele Slesvig og Holsten ville ca. 300.000 høre til de møntbrugende. Hver person af disse ville i gennemsnit have brug for $1\frac{2}{3}$ specier eller 100 kurantskillinge.

Bortset fra de laveste, lidet sølvholdige møntenheder som $\frac{1}{24}$ daler og kobbersechsling, så forsvandt de fleste af specierne ind til Hamburg og videre ud i verden.

Sur diesen Species Bank Tittel sind
in der Bohlung Hof Münzschon Species Bank in
Altona Acht Thaler schreiben & Pfl. Species
niedergelegt welche bey Verzuegung andern Einhaber
gegen Zurucklieferung des Tittels von befragter
Bank in Species bezahlt worden Altona 1790

Mathisen J. J. Donner Thal
Not. C. L. Sch. Reg. A. Andersen

Centra Not. Lassen

I 1788 oprettedes en speciebank i Altona, som i en snes år spillede en betydelig rolle som drivkraft i pengevæsenet, indtil den blev undergravet af begivenhederne under Napoleonskrigene. Dens pengesedler er i dag ret sjældne. Her vises en 8 speciedalerseddels = 10 kurantdaler. Banken lovede at indvexle sedlerne med specier, det er de nyprægede og uirkulerede rigsdalere fra 1788, som ses til højre. De to mønter har aldrig været brugt. Som følge af bestemmelserne om pligtaslevering er de gået direkte fra Mønten i Altona til Det kongelige Møntkabinet, hvor de stadig ligger. Pengesedlen måler 16×19 cm. Mønterne har en diameter på 41 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

Da Napoleonskrigene var ved at være ovre, og Danmark-Norge kom gennem Statsbankerotten 1813, blev der oprettet en Rigsbank med en rigsbankdaler, som svarede til 1/2 specie. Nu ville specielt den tyske del af Hertugdømmerne ikke være med længere, de ville tilbage – ikke til specierne, for de var, om man så må sige, døde en naturlig død i smeltdiglen og andetsteds, men til den kurant fra 1700-tallet, som stadig brugtes i Hamburg. Og efter en kraftig pression gennem et halvt års tid, så gav den enevældige konge og hans rådgivere efter. Rigsbanken fik ikke noget virkefelt i Hertugdømmerne, man brugte i stedet i den næste menneskealder eller mere kurantmønt.

17. Species-Banken i Altona

På et bestemt sted i pengevæsenets udvikling kommer de trykte papirpenge, pengesedlerne. I Sverige optræder de første gang i

1650'erne, siden ser vi dem rundt om i Europa. I Danmark-Norge er pengesedler – efter nogle tilløb – uafbrudt i brug fra 1737.

Men i Hertugdømmerne går der endnu et halvt århundrede, først i 1788 oprettes der i Altona en species-bank, som får ret til at udstede pengesedler. Der skulle være dækning for pengesedlernes pålydende i species-bankens sølvbeholdning. Med et lidt ældre ordvalg kunne man sige, at pengesedlerne skulle være funderet på sølvbeholdningen. De meget smukke sedler, der havde et pålydende på 8, 20, 40 og 80 species, svarende til 10, 25, 50 og 100 daler slesvig-holstensk kurant, var graveret af kobberstikkeren Terkel Kleve (1743-97). I Kongens riger og lande var han tidens bedste mand inden for sikkerhedsgrafikken. Papiret (med vandmærkerne) til sedlerne kom fra familien Drewsen muligvis (Strandmøllen står der intet om i min kilde), som i århundreder har leveret papir til de danske pengesedler.

Det gik godt for speciebanken i 25 år, indtil krigsbegivenhederne ved afslutningen af Napoleonskrigene tvang den danske regering til at overføre speciesbankens sølvbeholdning til Rendsborg, samtidig blev sedlernes sølvindløselighed ophævet – og dermed forsvandt også tilliden til dem, hvorefter deres saga hurtigt var ude.

Hvad gjorde man i Hertugdømmerne, da speciesbanken gik rabundus? Ja, skal man tro den hidtidige forskning, først og fremmest repræsenteret ved den statsvidenskabelige og numismatiske forsker Julius Wilcke (1875-1951), så gik man tilbage til forholdene i Middelalderen! Man tattede et antal mønter, og poserne blev forsynet med påskrift om indhold, f.eks. 10 daler, og derefter forseglede.

Det kan selvfølgelig være gået, når der var tale om mindre beløb, men ellers lyder det utroligt. Mon ikke danske pengesedler, først fra Rigsbanken, senere, fra 1818, fra Nationalbanken, er benyttet i Sønderjylland, i hvert fald da kursen på de danske pengesedler lidt ind i 1820'erne var nået til et »fornuftigt« leje? Og mon ikke man i hvert fald i Holsten har brugt tyske sedler, f.eks. fra Lübeck? Måske ikke helt lovligt, men mon dog ikke?

18. Hvad tjente de? Hvad kostede det?

Endnu så sent som i midten af 1900-tallet udgjorde kost og logi en meget væsentlig del af indtægten for huslig medhjælp og landbrugsmedhjælpere. Sådan har det givetvis været gennem århundreder, ofte

dog så selvfølgelig, at man knap nok talte om det, men undertiden også så ringe, at man i dag ikke alene må undre sig, men også forfærdes.

Går man et par hundrede år tilbage til midten af 1700-tallet, vil man i kirkeregnskabsbøgerne for Als' kirker kunne se, at mureren betaltes med en dagløn på 1 mark lybsk, altså 2 mark dansk. Hertil kom givetvis kosten. På denne baggrund bliver den hyppigt til kirkeoffer anvendte danske 2 skilling iøjnefaldende. Hvem ville i dag lægge 1/16 af daglønnen, 50 kroner og opefter, i en kirkebøsse?

Når vi undrer os over denne sammenligning har vi dermed også nøglen til, hvor svært det er at udtale sig om pris og løn i forgangne tider. Alt har forandret sig, og arbejdskraften i vort land, også den såkaldte ufaglærte på mindstelønnen, er blevet meget dyr – det er jo netop baggrunden for den i almindelighed høje levestandard. Derimod er fremstillede varer – bortset fra decideret håndværk – ofte billige. Og i øvrigt er selve de basale behov for fødevarer anderledes. Det er meget, meget få mennesker i vort land som i dag har behov for brød, kød og øl i det omfang, som en fysisk hårdtarbejdende skovlesvinger havde for blot 50 eller 75 år siden – for ikke at tale om for flere hundrede år siden.

Med disse perspektiverende bemærkninger kan vi gå over til nogle af de priser og lønninger, som Emil Waschinski i sin tid indsamlede for Slesvigs vedkommende. Således fremdrog Waschinski en bonde-regnskabsbog fra Ostenfeld nær Husum fra begyndelsen af 1700-tallet. Oksepriserne er uhyre svingende, vel dels efter dyrenes kvalitet (foderstand, fedme!) og dels efter konjunkturerne. I begyndelsen af 1700-tallet kan man sælge okserne fra mellem 8 og et par og tyve rigsdaler, men en menneskealder senere er priserne, i hvert fald når der skal købes okser noget lavere, fra 6-7 og til ca. 16 rigsdaler.

Det ser ud til at et par herresko i første halvdel af 1700-tallet kostede 2½ mark, prisen var ret fast, idet man i byerne lagde meget vægt på at håndværksprodukter havde faste priser. Det svarer til 2½ dagløn for ovennævnte murer fra Als. Hvad koster et par sko i dag? Regner vi minimumstimelønnen til ca. 100 kroner og sætter prisen på et par sko til 800 kroner – priserne er som bekendt svingende efter kvalitet m.v. og regner vi med en trækprocent (alt incl.!) på 50, ja, så er vi ikke så langt fra 2½ daglønninger. Men – læserne vil jo også vide, hvor upræcise ovenstående beregninger er – mureren tjener jo heldigvis i dag langt over minimumslønnen. I øvrigt kostede herre-

støvler det dobbelte af sko, mens dame- og pigesko kostede lidt mindre end herreskoene, kun godt og vel 2 mark lybsk.

Fra godset Lindeved sydvest for Flensborg er bevaret en række regnskaber fra familien Rantzau. Gennem hele 1600-tallet svinger prisen på lam mellem 1 og 2 mark, gæs koster lidt mindre, ofte 12 skilling, det er $\frac{3}{4}$ mark, mens høns jævnlig koster omkring 3-4 skilling, altså man fik 4-5 høns for en mark. Bortset fra jule- og mortensgåsen, så ved vi dag, at det ikke er fjerkræet, som får pengene til at rulle i husholdningen – men måske var hønsene dengang af en kvalitet, vi ikke i dag ville forvente at træffe?

De anførte eksempler viser, at nok kan vi med enkelte eksempler anskueliggøre fortidens priser og lønninger, men når alt i øvrigt har forandret sig, fra fjerkræets kvalitet til faglærte håndværkeres relative indtjening – fjerkræskvaliteten er stort set relativt gået ned, mens håndværkerlønningerne er blevet forholdsvis bedre i forhold til resten af samfundet – så har vi også dermed sagt, hvor svært det er at sige noget konkret om pris og løn for bare 100 år siden, for slet ikke at tale om for 2-300 år siden.

19. *Erwin Nøbbe og Olav Bonefeld*

To sønderjyske numismatikere, som var virksomme i 1900-tallet, bør huskes i denne sammenstilling af glimt fra Sønderjyllands og Slesvig-Holstens mønthistorie, det er Erwin Nøbbe fra Flensborg og Olav Bonefeld fra Sundeved.

Erwin Nøbbe (1882-1948) kom fra et solidt miljø i Flensborg, faderen, portrætmaleren *Jacob Nøbbe* (1850-1919) havde mere end kunstneriske aspirationer. *Erwin Nøbbe* blev selv kunstnerisk uddannet på tyske akademier, men hans livsbane blev ikke let, han var dansksindet og forblev dansksindet, uanset hvad der skete under nazitiden. Han slog sig igennem, blandt andet ved journalistisk virksomhed ved lokalpressen og interesserede sig livet igennem for numismatik. Takket være ham er værdifulde oplysninger om både skattefund og enkeltfund af mønter i Flensborg og omegn bevaret for eftertiden. En af de hyppigt citerede, mere videnskabelige artikler fra Nøbbes hånd handler om møntfundene fra Hedeby. Afhandlingen indgik i et festskrift i anledning af hundredeårsjubilæet for »Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel« i 1936, fundfortegnelsen er illustreret med forfatterens egne tegninger.

*Erwin Nøbbe
(1882-1948). Por-
trætfoto i Nordisk
Numismatisk
Unions Med-
lemsblad 1948.
Nøbbe leverede
også tegning til
pengesedler. Et ek-
sempel er gengivet
på dette årbogs-
binds bagside.*

Erwin Nøbbe kom også selv til at tegne pengesedler. Det var i tiden efter 1. verdenskrig, hvor enhver tysk kommune så sin fordel i at få en bogtrykker til at fremstille pengesedler – de helt lokale sedler har dog næppe altid spillet en større rolle i samfundets økonomiske liv. For Nøbbes vedkommende blev det blandt andet til pengesedler fra Glücksburg og Wyk på Føhr samt nogle sedler udstedt af den kendte møntsamler, bagermester Brodersen i Flensborg.

Nøbbe var også møntsamler, og han havde bl.a. en bemærkelsesværdig fin samling af tyske mønter fra Vikingetiden. Kataloget er bevaret i Stadsarkivet i Flensborg. Samlingen havde været under opbygning siden 1910 og havde altså overlevet 1900-tallets storme. Mønt-

Olav Bonefeld (1910-89). Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

samlingen blev af familien solgt nogle år efter samlerens død. En schweitzisk mønthandler, Erich Cahn fra Münzen und Medaljen A.G. i Basel, fik opkøbt store dele og fik dem fagmæssigt bestemt og udbudt på en af sine internationale auktioner. Hele denne numismatisk set vigtige afslutning blev for ganske nyligt udførligt fremlagt af en af vor tids kyndigste middelaldernumismatikere, professor Peter Berghaus i Münster.

Erwin Nøbbes sidste år blev levet under økonomisk sikrede rammer, idet han fik ansættelse som tegnelærer ved den danske Duborg-Skole i Flensborg. Hans arkiv findes i Stadsarkivet i Flensborg, andet opbevares på Bymuseet.

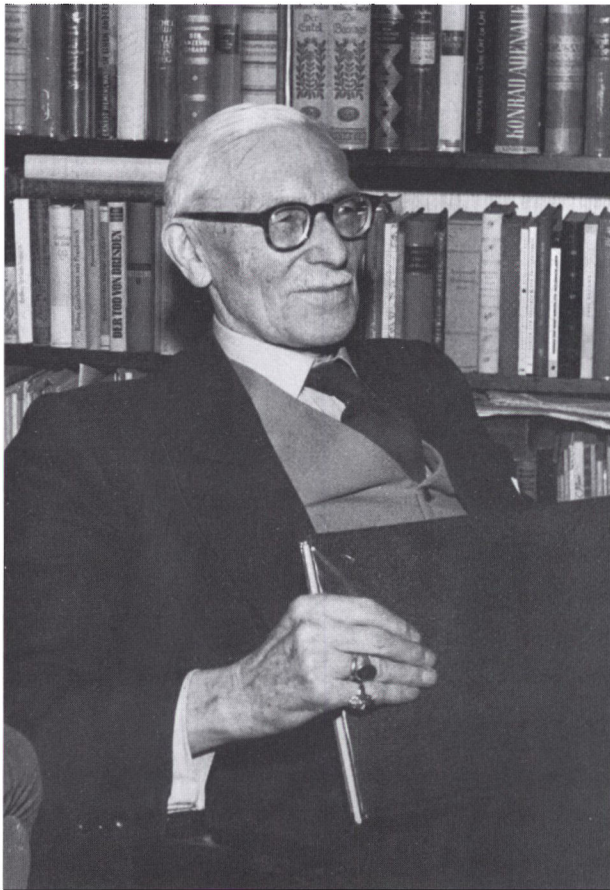
Olav J. Bonefeld (1910-89) havde en ganske anden livsbane. Han var født på en stor gård i Østre Sottrup. Bonefeld blev ved landbruget, og han var en dygtig landmand. Imidlertid havde han også andre interesser, og en dag, sidst i 1950'erne tog han mod til sig, og meldte sig som kandidat til TV's første gruppe af »Kvit eller Dobbelt«. Man kunne gå helt op til 10.000 kroner! Det var mange penge dengang. Bonefeld meldte sig som ekspert inden for emnet Trankebars numismatik. Det drejede sig om den danske koloni på Malabarkysten, Sydindien, som Christian 4. grundlagde, og som var dansk til 1845. Bonefeld havde heldet med sig, vandt førstepræmien og kunne med sin kone senere på året rejse til Trankebar. Hans udspørger i 1959 var en anden af landets eksperter, den daværende leder af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Georg Galster. Bonefeld bevarede kontakten med Nationalmuseet, han sørgede blandt andet for, at museet fik viden om kirkesølvet og dets mestre i Ny Jerusalemskirken i Trankebar.

Bonefeld fortsatte livet igennem med sin Trankebarinteresse, han skrev jævnlig derom i faglige tidsskrifter. 1960'erne og de næste tiår var præget af betydelig numismatisk interesse i alle samfundslag i landet, og en dag stod Bonefeld så med sin egen møntspalte (i den sydjyske »Jydske Tidende«). Den brede interesse var med til at gøde vejen for foreningslivet, og allerede i 1960 var Bonefeld medstifter af Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig. Foreningens første, lidt større publikation blev bogen om »Flensborg Mønt«, der udkom 1967 og som var skrevet af Bonefelds gamle »modpart« fra TV, Georg Galster. Jo, optræden i TV kan føre til meget.

20. *Emil Waschinski*

Emil Waschinski var en i sin tid kendt slesvig-holstensk numismatiker. Han var født 13. januar 1872 i byen Putzig (i dag det polske navn Puck) på Hela-halvøen nær Gdansk, og han døde i Rendsborg næsten 100 år gammel. Ungdom og tidlig manddom blev tilbragt i den del af Kejsertidens Tyskland, som i dag er Polen. Efter nogle stridigheder med den også dengang indflydelsesrige romersk-katolske kirke fandt Waschinski det rigtigt som midaldrende mand at søge mildere himmelstrøg, og i 1919 begyndte han sit virke ved den lærde skole i Kiel.

Lige fra han var dreng havde Waschinski interesseret sig for mønter, og denne interesse kom efter hans pensionering 1934 til at udfylde

*Emil Waschinski
(1872-1971). Por-
træt i Zeitschrift
der Gesellschaft
für Schleswig-
Holsteinische
Geschichte 1972.*

en stor del af hans flittige tilværelse. Først og fremmest udarbejdede han et klassifikationssystem til sin hjemegns middelaldermønter, de hulpenninge, der blev præget af Den tyske Orden i Preussen. Hulpenningene er uden indskrifter, og deres bestemmelse og datering rummer i og for sig lige så mange problemer, som de danske borgerkrigsmønter. Men Waschinski's arbejde, der udkom 1934, har fortsat vist sig som et godt udgangspunkt, når man skal arbejde med Den tyske Ordens mønter.

Landet Slesvig-Holsten var dengang uden egentlig numismatisk ekspertise, megen hjælp hentedes utvivlsomt i Hamburg. Efter bombardementerne af Kiel slog Waschinski sig ned i Rendsborg. Han

bearbejdede større og mindre møntskattefund, som han publicerede på passende steder, således at han var med til at holde den numismatiske forskning levende i sit land.

Måske er møntfundsbeskrivelserne ikke altid fejlfri. Men det kan ske for den bedste, hvis man er isoleret fra et fagligt videnskabeligt miljø, og dog søger at bearbejde et større, vanskeligt tilgængeligt materiale, som derefter udgives i et tidsskrift, hvis redaktion ikke har nogen baggrund, der gør det muligt at træde hjælpende til. Men uanset enkelte uheld, så blev Waschinski trolig ved livet ud til sin død 4. juli 1971.

Emil Waschinski interesserede sig også for økonomisk historie i almindelighed, og det han selv anså for sit hovedværk var utvivlsomt de to bind om pengenes købekraft og prisudviklingen i Slesvig-Holsten fra 1226 til 1864. Værket udkom i efterkrigstiden, og det må være rigtigt at sige, at dets videnskabelige værdi er omstridt. I sit anlæg lever det ikke op til de krav, der må stilles til en prishistorie på internationalt plan. Men som nyttig orientering, som opslagsbog, som materialesamling og som vejviser til videre studier vil værket sikkert længe bevare en værdi.

Manuskriptet havde en dramatisk historie. Under krigen blev det opbevaret i kælderen til den ejendom i Kiel, hvor familien boede. Da huset stod i flammer efter et af de store bombardementer i sommeren 1944, bjergede fru Waschinski manuskriptet ud gennem et kældervindue, kort før indgangsdørene til kælderen brændte igennem.

HENVISNINGER

Mønthistorien i overblik

Litteraturoversigt hos Holger Hede, *Danmarks og Norges Mønter 1541-1814-1977*, 3. reviderede udgave, København 1978, specielt s. xiii-xiv. Et ganske upretentiøst katalog er Erik Storgaard, *Slesvig-Holsten. Hertuger, Prinsesser, Biskopper, Grever, Fyrster og deres mønter*, Vissenbjerg 2001.

1. Hus-mønten, en af 800-tallets Hedeby-mønter.

Gert Hatz: *Malmer CE II / Hus*, i: *hikuin*, bd. 11, *Til Brita Malmer*, Moesgård 1985, s. 133-144; Brita Malmer:

Nordisk utmyntning føre år 1000, Lund 1966 (disputats).

2. Hedeby og Hellig Olav.

Disse emner er senest behandlet i populær form i en bog, som blev udgivet af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i anledning af 1000-året for den første danske mønt med kongens navn og Danmarks navn - Svend Tveskægs mønt: *Danske mønter fra 1000-tallet i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, København 1995.

3. Norge og Slesvig.

Gert Hatz: *Die Münzfunde aus Schleswiger Grabungen*, i: *Ausgrabun-*

- gen in Schleswig. *Berichte und Studien*, 15. *Das archäologische Fundmaterial*, II, red. Volker Vogel, s. 169-204. Jørgen Steen Jensen: Aggersborg-mønterne og andre norske middelaldermønter fra selvstændighedstiden i danske kirkefund, *NNF-Nytt. Meddelelser fra Norsk Numismatisk Forening*, nr. 1, 1982, s. 13-19; samme, i: *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*, hæfte 18, 1973, (særtryk med titel *Ausgrabungen in Schleswig*, 4. *Bericht der Projektgruppe Alt-Schleswig im Sonderforschungsbe-reich 17 an der Universität Kiel*).
4. Udmøntningen i Slesvig i 12- og 1300-tallet (»borgerkrigsmønterne«). H. V. Mansfeld-Büllner: *Afbildninger af samtlige hidtil kendte danske Mønter ... 1241-1377*, København 1887, rev. ud-gave ved Johan Chr. Holm, Køben-havn 1954 og senere. De mønttyper, som omtales i teksten har betegnel-serne MB 491, 497 og 634. Keld Grin-der-Hansen: *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-ca. 1340*, Kø-benhavn 2000; her er en del af typerne omdateret eller omplaceret. – Schuby-fundet er publiceret af Ralf Wiech-mann: Ein Münzfund des 14. Jahr-hunderts aus Schuby, Kreis Schles-wig-Flensburg, *Offa*, bd. 51, Neumün-ster 1994, s. 143-190.
5. Flensborg- og Ribe-mønt omkring 1380. Dateringsproblemerne drøftes af Ger-hard Stefke: Silbergeld-Probleme im westlichen Ostseeraum ca. 1380-ca. 1430, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981, specielt s. 60; hele dette bind vedrører i øvrigt senmiddelalderligt møntvæsen omkring Østersøen. Ind-skriftsvariationer m.v. er gengivet hos P. Hauberg: *Danmarks Myntvæsen 1377-1481*, *Aarbøger for nordisk Oldkyn-dighed og Historie*, 1886. – Om Ribes statsretslige tilhørsforhold, se Vilhelm la Cour i *Sønderjyllands Historie*, I, 1930-31, s. 476.
6. Frederik 1.s udmøntning i Husum. Fremstillingen bygger i væsentlig grad på Georg Galster: *Unionstidens Udmøntninger*, København 1972. Tanken om Bussert som ophavsmand til Husumdaleren skyldes Georg Gal-ster (personlig meddelelse under ud-arbejdelsen af bogen).
7. Frederik 1.s og Christian 3.s udmøn-ting på Gottorp. Georg Galster: *Unionstidens Ud-møntninger*, København 1972.
8. Portugaløserne. Max von Bahrfeldt: »Über die älteren Hamburger Portugalöser«, *Zeitschrift für Hamburgische Geschichte*, bd. 19, 1914, genudgivet i *Norddeutsches Jahr-buch für Münzkunde und verwandte Ge-biete. Festschrift zum 75jährigen Beste-hen des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg*, s. 87-123; Axel Ernst: Guld-udmøntningen i Haderslev 1591-1593 og Bidrag til Holsten-Gottorps ældre mønthistorie, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* henholdsvis 1953, s. 193-198 og 1956, s. 237-249; Troels-Lund: *Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø*, København 1893; An-ders Christensen: Våbenskjolde på mønter, *Heraldisk Tidsskrift*, bd. III, 1970-74, s. 402-403; Jørgen Steen Jen-sen: The Portuguez in the Nordic Countries, *IV Congresso Nacional de Numismática. Actas*, Lisboa 1998, s. 249-257.
9. Denningene. Gert Hätz: »Denninge«, *Zeitschrift für Ostforschung*, bd. 11, 1962, s. 1-37; Alla Melnikova: »Denning in the History of Russian Danish Relations«, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1989-90 (1994), s. 166-181, dansk sammendrag; Sven Aa-gaard: Vedrørende dansk efterligning og forfalskning af russiske kopeker 1619-30 (?), *Nordisk Numismatisk Års-skrift* 1992-93 (1997), s. 104-115; Arthur Arnheim har fremlagt den jødiske møntmester Albert Dionis mærkelige og hidtil lidet kendte livløb (født i Bra-ga, Nordportugal ca. 1565, død i Glückstadt 1645) i en afhandling i tids-skriftet for dansk-jødisk historie, *RAMBAM*, bd. 7, 1998, s. 18-36, resulta-terne omtalt i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 2000, s. 10-11.
10. Skattefund med mønter fra Gottorp. De to skattefund, der omtales, er regi-streret i Møntsamlingens Fundproto-kol (FP) under FP 192, Alslev-fundet, og FP 788, Vejle skatten. Sidstnævnte er summarisk publiceret af Jørgen Ol-rik: *Drikkehorn og Sølvtoj*, København 1909, s. 143 og af G. Galster i *Trap's Danmark*, sidste udgave.

11. Gottorp-samlingen på Nationalmuseet og H. Mayntzhusen.
»Mayntzhusens slesvig-holstenkemøntsamling« i: [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 35. årgang nr. 8, 1996; sammen skrev, muligvis under medvirken af historikeren P. Hasse i Kiel, om to møntfund i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, bd. 10, 1881, s. 60-63. Vigtige supplerende oplysninger fra arkivar dr. K.J. Lorenzen-Schmidt, Staatsarchiv i Hamburg, og professor dr. Gert Hatz.
12. Guldstykker fra Gottorp, erhvervet med Ny Carlsbergfondets hjælp. Den firdobbelte portugalsker har tidligere været drøftet af under tegnede i [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 31. årgang, nr. 1, 1991 (Sønderborg); guldmedaljen sammesteds og af samme forfatter: 37. årgang, nr. 6, 1998. – Henvisningen til det russisksprogede værk, hvor man kan læse detaljer om de store salg af russiske kunstgenstande til det europæiske marked kan læses i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, nr. 3-4, maj 2002, side 37.
13. Nyerhvervelser fra Gottorp på Nationalmuseet.
Der er redegjort for disse erhvervelser i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, dels i en opsats i årgang 1999, s. 47-48 og dels i Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings årsberetninger for 1999 samt 2001, henholdsvis årgang 2000, s. 54 og 2002, s. 61.
14. Mønten i Sønderborg.
Jørgen Steen Jensen: *Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund*, udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig 1971 (bind 50 i serien *Fra Als og Sundeved*).
15. Dagligdagens småmønter i 16-, 17- og 1800-tallet.
De tre kirkegulvsfund er indført i Den kgl. Mønt- og Medaljesamlings Fundprotokol under numrene FP 208, 3239 og 3119. Tønningfundet er tidligere beskrevet i artiklen Småmønter fra de gottorpske dele af Slesvig, *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig [Medlemsblad]* 13. årg. nr. 6, 1974, s. 1-3, mens der er givet summariske oversigter over Mønter fra de sønderjyske kirkegulve, sammesteds, 15. årgang nr. 6-7, 1976, s. 1-2 og 2-3.
16. Altona-mønten og specierne.
J. Wilcke, *Kurantmønten 1726-1788*, København 1927; samme, *Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler 1788-1845*, København 1929; Nelckenbrechers *Taschenbuch der Münz- Maass- und Gewichtskunde für Kaufleute*, 8. oplag, Berlin 1803, s. 107 (vekselforholdene i Hamburg).
17. Species-Banken i Altona.
Julius Wilcke, *Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler 1788-1845*, København 1929; Peter Nickels, *Das Papiergeld der Herzogtümer Schleswig-Holstein 1787-1864*, *Norddeutsches Jahrbuch für Münzkunde*, bd. 1, København 1979, s. 289-313.
18. Hvad tjente de? Hvad kostede det?
Emil Waschinski, *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 1959, s. 189 og s. 112-116.
19. Erwin Nøbbe og Olav Bonefeld.
De to sønderjyske numismatikere blev efter deres død hædret med indgående og indlevede nekrologer i det nordiske hovedfagtidsskrift for numismatik. Axel Ernst skrev om Erwin Nøbbe i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 1948, s. 58-63; sammesteds har Peter Berghaus og undertegnede skrevet om Nøbbes arkiv, årgang 2001, s. 70-72. Endelig har Peter Berghaus foretaget en indgående analyse specielt af Nøbbes tyske vikingetidssamling (på grundlag af et katalog opbevaret i Flensborgs stadsarkiv), »Erwin Nøbbe, Künstler, Historiker, Journalist, Lehrer, Numismatiker«, trykt i festskrift til Stanislaw Suchodolski, *Moneta Mediaevalis*, Warszawa 2002, s. 479-493. – Thøger Busk skrev om Olav Bonefeld i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1989, s. 118-120, bibliografi i udvalgt (hovedvægt på Trankebar), s. 121-122.

20. Emil Waschinski.

Omarbejdet version af opsats i [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 38. årgang, nr. 8, april 1999; nekrologer af G.E. Hoffmann i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Neumünster 1972, s. 9-14 og Marta Meclowska i *Wiadomosci Numizma-*

tyczne, bd. 15, Warszawa 1971, s. 195-196. Det prishistoriske værk hedder *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864*, det indgik som bd. 26, I-II, i serien *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1952-59, 245 + 299 sider.